BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NO. 1318.

भाषावृत्तिः

पुरुषोत्तमदेवकृता श्रीसृष्टिधराचार्य्यकृतभाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता।

THE BHĀṢĀVRITTIH

OF

PURUSOTTAMA-DEVA

WITH THE

COMMENTAY OF SRI-SRISTIDHARACĀRYA.

EDITED BY

PANDIT GIRICACANDRA VEDĀNTATIRTHA

Professor, Rani Hemantokumari Sanskrit College, Rajshahi.

VOL. I. FASC. I.

CALCUTTA:

PRINTED BY S. V. CHATTERJI, SATYA PRESS, 16/1, GHOSE LANE.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,
1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, *11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.*,

AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc 1-5, Vol, IV, Fasc. 1-8 @ /10/	14	6
Aitareyālochanum, (the preface of the Ditto) by Ācārya S. V. Sāmasramī ...	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc 2-5 @ /10/ each	2	8
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	0	10
Acvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (*Sans. and Tibetan*) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II. Fasc. 1-8 @ 1/ each	16	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol I Fasc 1-2 , Vol II Fasc I @ /10/	1	14
Baudhāyana Srauta Sutra, Fasc. 1-3 , Vol II Fasc I-3 @ /10/ each ...	3	12
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 Vol II, Fasc. I, @ /10/-	4	6
Bauddhastotrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	44
Çatadusani, Fasc. 1 2	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /1 /, Vol IX. Fasc. I. ...	3	12
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, (Text) Vols. II, 1-25 ; III. Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1 10 ; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlokavārtika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/	8	12
Crauta Sutra of Çānkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. 1 @/10/ each ...	10	0
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dān Kriyā Kaumundi, Fasc. 1-2	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-4	3	2
Gobhiliya G hyo Sutrum, Vol. I, @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Apendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha		10
Haralāta		
Karmapradiqh, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ /1/4/- each	17	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. I @ 1/4	1	4
Manuṭīkā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0
*Mīmāṁsā Darcaṇa, (Text) Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4

॥ भाषावृत्तिः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

नमो बुद्धाय भाषायां यथाचिमुनिलक्षणम् ।
पुरुषोत्तमदेवेन लघ्वी वृत्ति र्विधीयते ॥

मुरमथनं पुरमथनं मारमणं सुमारमणम् ।
फणधरतल्पं फणाधरतल्पं * वन्दे वाणारि मसमवाणारिम् ॥
नत्वा गुरून् विचार्य्य प्राचीनसंग्रहक्तताञ्च मतानि ।
श्रीसृष्टिधराचार्य्यो लघुवृत्ते र्गौरवं कुरुते ॥
न्यासग्रन्थार्थ-तात्पर्य्य-पर्य्यालोचनशालिभिः ।
शोध्योऽयं करुणावद्भिः कृतिभि र्मे परिश्रमः ॥

स्वाभीष्टदेवतानतिरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं सुपनिबध्नन्, प्रयोजनार्थिनः प्रेक्षावतः प्ररोचयन्, ग्रन्थारम्भे वृत्तिकृत् पद्यमेकं समुदाजहार 'नम इति'। यथार्थपक्षग्राहिणी प्रतिभा बुद्धिः, सा स्वतो भक्तवात्सल्येन भक्तानां अनुकम्पनीयत्वेन च † यस्यास्ति

* फणाधरकल्पं (ट)

† भक्तवात्सल्येन, दयत्वेनच, (ङ)

स बुद्धो भगवान्, अर्थ आद्यच्, तस्मै नमः। नमः स्वस्तीत्यादिना (२।३।१६) चतुर्थी। प्रथमत उपदेशादाकाङ्क्षादिमहिम्ना च तं नमस्कृत्येत्यायाति। स देवदेवो यथा सर्व्वज्ञस्तथा तच्चरणानुग्रहादहमपि प्रकृते कर्म्मणि सर्व्वज्ञो भवानीति हृदयम्। वैदिकप्रयोगानर्थिनो लक्ष्मणसेनस्य राज्ञ आज्ञया प्रकृते कर्म्मणि प्रसज्जन् ग्रन्थे लघुतायां हेतुमाह—'भाषाया मिति'। भाषते लोकोऽनया परिपाट्या, "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यकारे कृते, भाषा लोक-परिपाटी। यद्यपि अपशब्द-प्रक्रिययाऽपि लोको भाषते, तथापि साधुशब्दसाधकशास्त्रारम्भे प्रयोगात् साधुशब्द-भाषायामिति योज्यम्। तथाहि—"आहिताग्निरपशब्दं प्रयुञ्जानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्व्वपेत्।" हे अरय इत्यर्थे हेऽरयो हेऽलय इति वदतोऽसुरान् सुराः पराबभूवुः,* "तस्माद् ब्राह्मणेन यज्ञशालां प्रविष्टेन नापभाषितवै न म्लेच्छितवै" इतिश्रुतिः। "मनसा सङ्कल्पयेत्, ततो वाचाऽभिलपेत्, ततोऽनुक्रामेत् क्रियाम्, सा च परिष्कृता-

* हे अरय इत्याद्यर्थकथनमात्रम्। भाष्ये त्वेवं पाठो दृश्यते — "तेऽसुराः। हेलयो हेलय इति कुर्व्वन्तः पराबभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः।" व्याख्यायते च कैयटेन — "तत्र केचिदाहुः हेहे-प्रयोगे हैहयोरिति प्राप्ते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति। पदद्विर्व्वचने कार्य्ये वाक्यद्विर्व्वचनं तत्त्वं म्लेच्छनम् इत्यपरे। न म्लेच्छितवा इत्यस्य पर्य्यायो नापभाषितवा इति। कृत्यार्थे इति तवैप्रत्ययः। म्लेच्छ इति [illegible] वा।"

वागभिमताय फलाय" इति श्रुतेश्च याज्ञिकेन संस्कृतैव वागभिलपनीया । संस्कारश्च त्रैलोक्य एव यः प्रमाणभूतो वैदिकेषु लौकिकेषु च शब्देषु सुप्रयोग निपुणः शिवोदेव स्तदनुग्रहीतो वा पाणिन्याऽऽपिशलि-कात्यायन-काशकृत्स्नादीनामन्यतम स्तदभिमतया प्रयोगमर्य्यादया भाषणं भाषा । तथाच — भाषाशब्देन लौकिक-पद-प्रयुक्ति रुक्ता, तस्याश्च विवक्षाविषयत्वं । साधु र्हि दानाध्ययनादिकर्म्मसु प्रवर्त्तमानोऽपशब्दं न भाषेत, शक्तः सदैव संस्कृतं भाषेत ।

यथा बृहस्पतिः —

"नासंस्कृतां वदेद्वाणीं कर्म्म कुर्व्वन्यज्ञियाम् ।
यत्तेऽपशब्दतो जल्पन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥
असंस्कृतामपि गिरं भाषितानापदि द्विजः ।
अपभ्रंशाभिधायीत् वर्ज्यः स्याद्व्यकव्ययोः ॥"

इति ।

तच्च संस्कृतवाग्वचनं शब्दानुशासन-ज्ञानादेवेति कारुणिकस्य मुने स्तदर्थं शास्त्रनिर्म्माणेऽपि विवरणज्ञानादेव निःसंशयस्तत्तत्पदप्रयोग इति स्व-परिश्रमस्य प्रयोजनमभिहितम् ।

उक्तञ्च —

"सर्व्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्म्मणोवाऽपि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत् केन गृह्यताम् ॥"

इति ।

काले चास्मिन् कनीयसि, सम्प्रमतया वेदानामप्रचाराद्वैदि-केषु लोक स्तथा नार्थी, यथा व्यवहार-सम्पादक-प्रयोगेषु , अतो मद्वृत्तिज्ञानाय यतिष्यते लोक इति भावः । केषां वृत्तिः ? इत्याह — ' यथेति '। "मनेरुच" (५७२ उ०) इति मन्यते रि-प्रत्ययोऽकारस्योपधाया उत्वश्चेति । मननात् तत्वज्ञानान्मुनिः ; त्रयाणां मुनीनां समाहारः त्रिमुनि; तस्य यानि यानि लक्षणानि तेषां, वीप्साया मव्ययीभावे " अमृत्वपञ्चम्याः " (२ । ४ । ८३) इति षष्ठ्या अम् । पाणिनि-सूत्राणि कात्यायन-वाक्यानि भाष्य-कार-मतानिच भाषोपयुक्तानि, तेषां वृत्तिरित्यर्थः । लघ्वी अल्पा उक्तरीत्या , "त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः" इत्यमरवचनादिष्टा च अन्यत्वा-नर्थित्वादेव । वृत्तिरिति, — " वृतु विवरणे " इत्यस्य दैवादि-कस्य क्तिनि विवरणमित्यर्थः । ये तु दिवादौ वा वृतुधातुं न मन्यन्ते, तेषां "वृतु भाषार्थे " इति चौरादिकस्य वृत्तिपदम् । विधीयते इति विधातुमारभ्यते इत्यर्थः । बुद्धाय नमो विधीयते इति, विधातुमारभ्यते वृत्तिश्चेति काकाक्षिवत् ।

अथ शब्दानुशासनम् ॥

लौकिकानां प्रकृतिप्रत्यय-विभाग-परिकल्पनया, सामान्यविशेषवता च लक्षणेन, गत्यन्तराभावात् वर्णाना मुपदेशः क्रमसन्निवेशानुबन्धासञ्जनार्थः। तदुभयं सञ्ज्ञार्थम्। सा च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्था। अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः॥

व्याकरणशास्त्रमारभमाणो भगवान् पाणिनिमुनिः प्रयोजन नामनी व्याचिख्यासुः प्रतिजानीते — "अथ शब्दानुशासनम्" इति *। अथशब्दो यद्यप्यारम्भार्थ स्तथापि —

"ॐकार श्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ॥"

इति स्मरणात् मङ्गलमपि द्योतयतीति मङ्गलपूर्व्वकमारभ्यते इत्यर्थः। अनुशिष्यन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽनेनेति करणे ल्युट्, शब्दानामनुशासनमिति शेष-षष्ठी समासः; शास्त्रस्येदमन्वर्थं नाम। देवतावन्दनादिकं मङ्गल मन्यत् किमिति मुनिना न कृतमिति न देश्यम्, अलिखितस्यापि तस्य सम्भवात्, आविर्भूत-तत्त्वज्ञानस्य मुने र्विघ्नाभावस्य सुविदितत्वाच्च।

* "अथ शब्दानुशासनम्" इति भाष्यकारवचनम्, नैतत् पाणिनिसूत्रम्, आदिम प्रतीकत्वेन महाभाष्ये दृष्टत्वात्। "तथाहि पतञ्जलि भगवतो महाभाष्यकारस्य इदमादिम वाक्यम् — 'अथशब्दानुशासनम्' इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्य्य कृतत्वात्।

वृत्तिकृद्विवृणोति— 'लौकिकानामिति'। लोके भवा लौकिकाः अध्यात्मादिः, यद्यपि शब्द-शब्दः समासे प्रविष्ट स्तथापि केषामिति प्रश्नमुन्नीय व्याख्येयमिदम्। दृश्यते च प्रश्नो यथा — बहुपुत्रेण ममपुत्रो गरीयान् इत्युक्ते स पृच्छति कः स इति *; राज्ञः पुरुषोऽयमित्युक्ते कस्य राज्ञ इति।

"यत्रोत्तरेण युक्ते न प्रश्नस्योन्नयनं भवेत्।
उत्तरं नाम तद्वाक्यस्यालङ्करण मिष्यते"॥
द्वीपि-विद्रावनीं † विद्यां यदा लेभे पति र्मम।
ततः प्रभृति देशेऽस्मिन् भित्तो ‡ द्वीपिभयं कुतः॥

अनेनात्र ग्रामे कोदृग्द्वीपिभयमिति भित्तोः प्रश्न उन्नीयते। एवमिहापि केषामित्युन्नेयम्। प्रयोजनञ्च अपभ्रंशशब्द-निवृत्ति-रित्युक्तमेव। अनुशब्देन नित्या एवामीशब्दा निर्व्विकल्प § प्रवृत्त्यर्थ मन्वाख्यायन्त एव, नत्वपूर्व्वतया उपादीयन्त इति प्रतिपादितं; अन्यथा अगृहीत-श(स)ङ्केततया अर्थसम्पादका न भवेयुः। अभिधानस्याश्रयत्वात् अभिधान-प्रामाण्याद्धि शब्दप्रवृत्तिः, न हि सूत्रमस्तीत्येवं प्रयोगो भवति। तथात्वे पञ्चभुक्तवन्तो-ऽस्येत्यत्रापि बहुव्रीहिः स्यात्, न चैवम्। तस्मात् स्थितमेतत्

* बहुपुत्रेण ममपुत्र गरीयस्त्व मित्युक्ते स पृच्छति कस्य इति (ठ)।
† विद्राविनी (ठ)।
‡ भित्ता द्वीपिभय (ठ)।
§ निपात्र (ठ)।

सिद्धशब्दान्वाख्यानमिदमिति। भर्त्तृहरिणा तु द्वादशप्रकाराः शब्दा निरूपिताः ;—

"यौगिका योगरूढ़ाश्च रूढ़ाः संलक्षिताः स्थिताः ।
नानार्थश्चेति षट्‌शब्दा जात्यादेरभिधायकाः ॥
एत एवोपचारेण प्रयुज्यन्ते परे यदि ।
तदा लाक्षणिकाः षट् स्यु रुभये द्वादश स्मृताः ॥"

योगमूला राजपुरुष पाठकौपगवादयो यौगिकाः । योगि मत्यपि प्रतिनियत विषयाः सप्तपर्ण पङ्कजादयो योगरूढ़ाः ।

येषामवयवयोः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थो नानुसन्धीयते गोमण्डिषाश्वादय औणादिका स्ते रूढ़ाः । यथोक्तम् — "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" इति । अतएव "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" (८ । ३ । ४१) इत्यत्र "निर्दुर्व्वहिराविश्चतुराम्" इत्युक्तं; तेन प्रत्ययान्तत्वं तेषु न स्वीक्रियते इति यावत् । "उणादयो बहुलम्" (३ । ३ । १) इति तेऽपि मुनिना उक्ता एव । ये तु लक्षणया वर्त्तमाना अपि वाचका इव द्विरेफादय स्ते लक्षितरूढ़ाः । द्वौ रेफौ यत्र भ्रमरशब्दे वर्व्वरशब्दे वा स द्विरेफः ; द्विरेफो ध्वनतीत्युक्ते न च शब्दो ध्वनतीति द्विरेफशब्द स्तयो रभिधेयावभिधत्ते, न च पराशरादिकमभिधत्ते इति रूढ़ एव । ये तु औणादिकेतररीत्या साधिताः शब्दाः, प्रायेण त्यक्तावयवार्थाः सदुक्तिमहिम्ना क्वापि तदर्थसन्दर्शिन स्ते * स्थितरूढ़ाः, यथा,

*सन्दर्शिन (?)

कुशलमण्डपादयः । कुत्सितं यथा स्यात् तथा शलति गच्छति, कुपूर्व्वः पचाद्यजन्तः शलधातु रिति; अथवा कुशं लाति आदत्ते वा मण्डं निस्रावं पिवतीति "आतोऽनुपसर्गे कः" (३।२।३) इति क-प्रत्ययान्तावेतौ निपुणशब्दविशेषवाचकौ।

"यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते।
स्वरसंस्कारमात्रार्थी तत्र स्यात् पाणिनिः स्मृतिः॥"

इति।

तथात्वेऽपि साधू एव, अथच "राजान इव स्वकर्म्मकुशला यत्र मुनयः" "यत्रमन्दाग्नय इव सनागरमण्डपाः प्रदेशाः", इति जनपदवर्णने स्वकर्म्म राज्यरक्षनं हवनञ्च, * तत्र कुशलाः, समर्थाः, अथच कुशं लान्ति गृह्णन्ति; एवं सनागरं शुण्ठी-सहितं मण्डं पिवन्ति, नागरै र्व्विदग्धजनैः सहिता मण्ड-पाश्च; इत्यर्थद्वयवति काव्ये अवयवार्थमपि स्पृशतः। नानार्था – जीमूतादयः। यद्यपि एते उक्तेषु पञ्चस्वेव प्रविशन्ति, तथापि शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य बहून् अर्थान् प्रतिपादयन्तीति विशिष्योक्ताः। एवं राजपुरुषसदृशो राजपुरुष इत्यनया रीत्याऽऽह – 'एत एवेति'। एते शब्दा उपचारेण गौण्या लक्षणया वा यद्यन्यत्र प्रयुज्यन्ते, तदा लाक्षणिकाश्चेति जाति-गुणक्रियाद्रव्याणां वाचका लक्षकाश्च भवन्त्येः। एधत इत्या-दयोऽपि क्रियाशब्दा यौगिकाः, प्रतिश्रित इत्यादौ लक्षित-

---

* हवनञ्च (ट)

रूप इति सकलसंग्रहः। जात्यादयश्चेति यथावसरं वक्ष्यन्ते। यद्यपि शब्दा उच्चरितप्रध्वंसिन स्तथापि "स्फुटत्यर्थो यस्मादिति स्फोटाख्येन संस्कारात्प्रतीतेनार्थप्रतीतिः" इति भाष्यम्।

"एकैकवर्णासामर्थ्यान्मेलकानुपपत्तितः।
एकस्मृते र्नदीदीन-सामर्थ्यात् स्फोट इष्यते॥
नादै राहितबीजाया मन्त्येन ध्वनिना सह।
आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्य्यते॥"

ध्वनिश्च त्रिधा। यथा —

"शब्दार्थोभयशक्त्युत्थ स्त्रिधा संकथितो ध्वनिः।"

पूर्व्वपूर्व्ववर्णानुभवजनित-संस्कारसहित-चरमवर्णाश्रयः स्फोटाख्यः शक्तिविशेषोऽयमिति, शब्दब्रह्मेत्याहुराचार्य्याः। स एवार्थप्रत्यायक इति स्थितम्। प्रत्यक्षश्च लोक-व्यवहारः शोका-नन्दादि रेवात्र प्रमाणम्। अथ यदि पौर्व्वापर्य्येण प्रयुक्ता एव शब्दा अनुशिष्यन्ते इत्यलं विभ्रमेण, तेषां तथैव सत्त्वात्।

अथ बार्हस्पत्यानां औशनसानाञ्च शब्दानां स्वरूपं मनुष्यैः कुतो ज्ञायते*? पृथिव्यामेव वा दवीयो-द्वीपदेशवासिभिः† प्रयुक्तशब्दाः कथमितरद्वीपवासिभि र्ज्ञायेरन्? तस्मादस्मदुक्त

* 'ज्ञायेत' (ठ)

† अन्यद्वीपदेशवासिभिः। (ट)

शब्देषु परिश्रम्य सर्व्वशब्दानां स्वरूपं यथा सकलैरेव ज्ञायते, तदर्थोऽयमारम्भ इति चेत् — उचितमेव दीर्घायुषां कालप्रभूतत्वेन अल्पायुषान्तु तादृशे महति शब्दार्णवे दुःशकपारबुद्ध्या जिहासैव न स्यादित्युद्देग माशङ्क्य सुशकां प्रणालीं मुनिरुपदिशति — 'प्रकृतीति'। प्रथमं क्रियते उच्चार्य्यते इति प्रकृति र्धात्वादिः। प्रतीयन्ते विधीयन्ते प्रत्ययाः — तिङ्-सुप्-कृत्तद्धित-विकार-विकरणागमाः। तेषां स्वतोऽविभक्तानामपि विभागस्य परिकल्पनया प्रकृतीनामानन्त्येऽपि प्रत्ययादीनां परिच्छिन्नत्वात् तास्वपि परिच्छिन्नत्वं सम्भाव्यत इतिभावः। 'परि-कल्पनया' इत्यनेन कल्पनामात्रं, नतु परमार्थत, इति सूचितम्। ननु केऽप्यात्मनेपदिनः केऽपि परस्मैपदिनः केचिदुभयपदिन इति प्रत्येकं तानुच्चार्य्य प्रत्ययविधाने सर्व्वस्वरूपग्रहणे मानुषाणां तथैव समुपेक्षा स्यादित्याह — 'सामान्येति'। धातुत्वं सामान्यं, अनुदात्तेत्व-स्वरितेत्वादयो विशेषाः। तथा च प्रातिपदिकत्वं सामान्यम्, गर्गादि नड़ाद्यादयो विशेषाः। तद्यथा — तदता लक्षणेन बहुलतम मपि प्रत्ययं* सुसंक्षिप्तमिव वक्ष्यते इत्यर्थः। लक्षणन्त्वसाधारणधर्म्मवचनम्, यथा — गोः सास्नादिमत्त्वम्। वृत्तिकारोऽपिसंग्रह सूत्र स्वत एव सुस्फुटमिति मत्वा मुनिहृदयमपि प्रकाशयन्नाह — 'गत्यन्तराभावा' दिति।

"ज्ञानोपायविशेषेषु स्त्री गतिर्गमनेऽपि च।"

---

* प्रांशं (ठ)

इति स्मरणाद्गतिरुपायः । अन्तरशब्दोऽन्यार्थः, यद्यपि विशेषणं तथापि राजदन्तादित्वादस्य परनिपातः । प्रकृतेऽभिमतस्योपायान्तरस्यासम्भवात् । अभावस्य विरोधित्वेऽपि पराश्रितत्वाद्गुणत्वे "विभाषागुणे" (२ । ३ । २५) इति पञ्चमी । अभावो हि स्वसम्बन्धमाश्रयति, न तु ज्ञापकाद्धेतोरेव सेति नियमः, "पुंयोगादाख्यायाम्" (४ । १ । ४८) इति निर्द्देशात् । सुबन्तानि तिङन्तानि च पदान्यर्थसम्पर्कीणि च, न च "अइउण्" इत्यादीनि "वृद्धिरादैच्" (१ । १ । १) इति वदन्वयवन्ति । अथ प्रयोगार्हा वर्णाः सुखप्रतिपत्त्यर्थ मुदाह्रियन्त इति चेत् तदपि न, दीर्घानुस्वार विसर्ज्जनीय-जिह्वामूलीयादीना मप्रयोगात् । कादयोमावसानाः स्पर्शा इति स्थितौ, तेषां पञ्चानां वर्गाणा मतिविप्रकीर्णत्वात्, केषामपि वर्णानां द्वि * रिह दर्शनात्, मुनिसूत्रस्य सार्थ कतया, अवश्यमेषां चतुर्द्दशानां सूत्राणां कोऽप्यस्त्यर्थ इति विमृश्य सिद्धान्त माह — 'वर्णानामित्यादि'। वर्णा अकारादय स्तेषा मान्यमुच्चारण मुपदेशः, क्रमेण सन्निवेशो वर्णानां कार्य्यविशेषार्थ मुपादानम्, अनुबन्धानसञ्जनञ्चार्थो यस्य स उपदेश स्तथा इति प्रकृते योजयति । तदुभयमिति — तयोरुभयं तदुभयं, उभाववयवौ यस्य द्वन्द्वस्य, तच्च क्रमसन्निवेशानुबन्धस्वरूपं प्रत्याहारसंज्ञार्थम् । सति ह्येतस्मिन् "आदिरन्त्येनसहेता" (१ । १ । ७१) इत्येतत् प्रवर्त्तते । तत्प्रवृत्तौ चाऽकारादीनाम् "अण्" इत्येवमा-

---

* द्विस्त्रि । (१)

दिकाः संज्ञाः सिध्यन्तीति । 'साचे' ति — संज्ञा लघु इति संप्रज्ञो यथा स्यात् इति कृत्वा तथा चाऽऽख्यातादिसंज्ञार्थ मेतानि सूत्राणि । सूत्रञ्च —

" स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं शास्त्रविदो विदुः ॥ " *
इति

स्तोभा निरर्थका स्तद्धीनं सूत्रम् ।

" पदच्छेदः पदार्थोक्ति र्विग्रहोवाक्ययोजना ।
पूर्व्वपक्षः समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥ " †
इति

तत्र तत्रावधेयम् । अनिष्टतर्कः पूर्व्वपक्षः, समाधानं सिद्धान्तः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगमार्थ इति यावत् । विभक्तयो न कृता न च संहिताकार्य्याणि, स्वरूपभङ्गभयात् । प्रयोगस्यवर्णानुकरण-रूपाणामेषां कार्य्यार्थमुपात्तानां भेदाभावार्थत्वमिति वा न प्राति-पदिकत्वम् ।

* ' स्वल्पाक्षरमसन्दिग्ध सारवद्गूढ़निर्णयम् ।
निर्द्दोष हेतुमत्यर्थं सूत्रमित्युच्यते बुधैः ॥ ' (ट)

† ' पदच्छेदः पदार्थोक्ति र्विग्रहो वाक्ययोजना ।
पूर्व्वपक्ष-समाधानं व्याख्यान पञ्चलक्षणम् ॥ ' (ठ)

" येनाक्षर समाम्नाय मधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ "

इति कात्यायन-वाक्येन सूत्राणां श्रीमहेश्वर-मुखनिःसृतत्वेन वैदिकतया वा सकलं साधुतममेवाभिधत्ते। 'आकार ग्रहणार्थं' इति — कथं, आकारस्य अकारेण सावर्ण्याभावेन दीर्घाप्राप्तिः । विवृतं करण मूष्मणां स्वराणाञ्च तेभ्य ए ओ विवृततरौ, ताभ्यामपि ऐ औ, ताभ्यामप्याकारः, संवृतस्त्वकार इति शिक्षासूत्रप्रणयनात् । अत आह — अकारस्येति । शास्त्रान्ते " अ अ " (८ । ४ । ६८) इति, तस्य चायमर्थः — प्रयोगे अकारः संवृतकरणक एव प्रयोज्यः, केवल माकारेण सावर्ण्यार्थं तत्र तत्र विवृतत्वेनोपदेष्टव्य इति । विवृतेणाप्यकारेण विवृततमस्याप्याकारस्य सावर्ण्यं, विवृतोपदेश-सामर्थ्यात्, " तुल्यास्यप्रयत्नम् " (१ । १ । ८) इति निर्देशाच्च ।

अ इ उ ण् । ऋ लृ क् । ए ओ ङ् । ऐ औ च् । ह य व र ट् । ल ण् । ञ म ङ ण न म् । झ भ ञ् । घ ढ ध ष् । ज ब ग ड द श् । ख फ छ ठ थ च ट त व् । क प य् । श ष स र् । ह ल् । अकारादीनेतान् वर्णान् क्रमेणोपदिश्यान्ते ण-कारा-

दीनित्संज्ञकाननुबध्नाति प्रत्याहारार्थम् । तत्र ण-कारा-राद्येश्चतुर्द्दशभि रनुबन्धै यथाक्रमं—

" एकं त्रीणि पुनश्चैकं चत्वार्य्येकं त्रयं त्रयं ।
एकं द्वे षट् तथैवैकं चतुःपञ्च षड़ेव च ॥ "

अण् । अक् । इक् । उक् । एङ् । अच् । इच् । एच् । ऐच् । अट् । अण् । इण् । यण् । अम् । यम् । ङम् । यञ् । झष् । भष् । अश् । हश् । वश् । झश् । जश् । पुनर्बश् । छव् । यय् । मय् । झय् । खय् । यर् । झर् । खर् । चर् । शर् । अल् । हल् । वल् । रल् । झल् । शल् । इत्येकचत्वारिंशत् प्रत्याहारा भवन्ति । उरण् रपरः (१ । १ । ५१) चयो द्वितीया (८ । ३ । २८ सिद्धान्तकौमुद्याम्) ञमन्ता ड्ड (११८ उ०) इत्येते श्चतुश्चत्वारिंशदिति ।

चतुर्द्दशैव सूत्राणि एकेनोपक्रमेणोपन्यस्य सर्व्वेषामेकेनैव प्रकारेण विवरणं कुर्व्वन् आह 'अकारादीनि' त्यादि । सूत्राणां विच्छेदेन पाठात् णकारादीनामन्त्यत्वात् " आदिरन्त्येन सहेता " (१ । १ । ७१) इति सूत्रस्योपस्थाने तानि तानि नामानि भवन्तीत्याह —'अन्त' इति । आदित्वन्तु मध्यमस्यापि परमपेक्ष्य भवतीति काल्पनिकेऽप्यादित्वे इगादिसंज्ञा भवन्त्येव । सर्व्वत्र

णकारादयो हल एव हयवरटादौ तूच्चारणार्थोऽकारः । ननु हल् संज्ञाया अनिष्पत्ते रेषां कथमित् संज्ञा ? इत्याह 'इत्संज्ञका' निति । युक्तिमाह 'प्रत्याहारार्थमिति' अतस्तत् सामर्थ्यादादि-रन्त्येनेति (१ । १ । ७१) सूत्रे नैवोपपत्तौ, सहग्रहणादधिकादित्-संज्ञा क्रियते इति भावः । प्रत्याहारस्य स्वल्पेन प्रबन्धेन बहूना-मुपादानं तदर्थम् । नतु भगजादिसंज्ञा-कार्य्यार्थम् । तथाच दोषो णौ (६ । ४ । ९०) तिङ्सिच्प्रभृतयः प्रयोगाः, क्रिया-विशेषणत्वात् क्लीबत्वम् । यान्युपयुक्तानि तान्येव कारिकया संगृ-ह्णाति 'एकमिति' । नाम्नोविशेष्यत्वात् क्लीबत्वमितिभावः । चतुः सहितानि पञ्च शाकपार्थिवादि (२ । १ । ६० वा०) । ऌकारोप-देशस्य ऌदित्वादङ् (३ । १ । ५५) संक्रम्य इति श्रुतिश्च फलम् । कुमारी ऋतक इति वक्तव्ये ऌतक इत्यस्यापि सामर्थ्यात् कुमार्य्-ऌतक इति ऌकारस्याच्त्वे यणादेशः फलमिति । न तु सावर्ण्यम् । ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञेत्यपिसिद्धम् । तथाच पुषाद्यृदित (३ । १ । ५५) इति निर्देशः । नापि यण्विधौ यथासंख्यार्थं आन्त-रतम्यात् सिद्धेः । इत्संज्ञाप्यप्रयोजना अङ्विधानसामर्थ्यात् । हकार-स्याट्सु प्रवेशात् वहिणेति णत्वम् । झलिप्रवेशात् ग्रमेयङ्लुगन्तात् लोट्सिपि ग्रंग्धीति दीर्घानुस्वारौ । शलिप्रवेशात् कस्य दुग्धादेः । आद्यो वकारोऽन्त्यः सानुनासिको निरनुनासिकश्च, दन्त्योष्ठ्योऽ-ल्पप्राणः । अन्यस्तु जशन्तर्वर्ती वर्ग्य ओष्ठ्यः स्पृष्टकरणो महा-प्राण स्तस्यैव भष्भाव स्तेन मृगावित् विष्टभ्वा इत्यतीत्यादौ

न भष् । तथाचापिशलिः । " दन्त्यौष्ठ्यवा हकारस्य वह व्यध-हृभां नभषिति । उद्रूटौ भवतो यत्र यो वः प्रत्ययसन्धिजः अन्तस्थं तं विजानीयाद् वह व्यध हृधामपीति * च " ।

तथा संवत्सर-शब्दोऽनुस्वारवानेव । अन्तस्था द्विप्रभेदा इत्यन्यतमे सानुनासिके वकारे संव्वत्सर इति । सम्बदितं सम्बाद इत्यादिके वदस्थैर्य्ये वद संदेशे इत्याभूस्थस्य वा ओष्ठ्यत्वाम्मकारः परसवर्णः । एवं वास उपसेवाया मिति-चौरादिके । रपर इति ऋकारसावर्ण्ये लृकारस्य ग्रहणे तवल्कार इत्यत्र ल भावार्थं र इति । हयवरट् इत्यस्य रवर्णेन लण् इत्यत्रस्थ-लकारेण अनुनासिकेन इता प्रत्याहार इति जयादित्यस्य वृत्तिकृतो मतम् । चयो द्वितीयाः शरिपौष्करसादे रिति कात्यायनस्य इति मतमेतद्द्वयम् । अन्यदुणादि । एकं त्रीणि इत्यादा वेषां अप्रवेशः । एतासु चतुर्द्दशसूत्रा निबद्धाः परास्तु सुट्सुप्तिङादयः कल्पिताः संज्ञा निर्द्दिश्यन्ते । अयोगवाहानां सामान्येनोपदेश इति शिक्षासूत्रे अवर्णीयमन्यशब्देकदेशः । " जे प्रोष्ठपदाना "(७ । ३ । १८) मित्यत्र ज इतिवत् । वाह प्रयत्ने घञि वाह 'उच्चारणम्' तेन अन्ययोमोच्चार्य्याणा मनुस्वारादीनां सामान्येन हलादिना व्यवहार इत्यर्थः । सव यथा शक्येत विधिःकर्त्तुमिति नातिप्रसङ्गायेति स्थितिः ।

---

* शषो वर्गीय उच्यते (उ) ।

अत्र प्रत्याहारसूत्रेषु हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः, हकारो द्विः पठ्यते । अटिशल्यपि च प्रवेशार्थं' तेन अर्हेणाधुक्षदिति । लण् मध्येऽकारः प्रत्याहारार्थः । ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् । "एकैकस्मात् ङ ञ ण रटा द्वाभ्यां ष स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः । ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो वः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः" इति महाभाष्यम् ।

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

आत् ऐ औ वृद्धिसंज्ञकाः स्युः ।

'वृद्धिरिति' । संज्ञारूपेणार्थवत्त्वमिति प्रातिपदिकत्वे वृद्धि-शब्दात् सुः । स्वरूपमपि हि शब्दार्थएव * । आदिति ऐजिति च पृथगेव पदे । द्वन्द्वे हि इतरेतरयोगे द्विवचनं स्यात् । समाहारे च "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति" (५ । ४ । १०६) टच् स्यात् । ऐजिति ज्ञापकं, प्रत्याहारे चकारे न कुत्वमिति, शैलीयमिदं सूत्रकृतः । 'आदिति' तकारो दकारो वा "अदोरविति"(२ । ३ । ५७) वत्-मुखसुखार्थः । ननु तकारोयं "तपरस्तत्कालस्येति" (१ । १ । ७०) सूत्रे "तादपि परस्तपर" इति न्यायेन ऐचो द्विमा-

* यस्मादुच्चरिते शब्दे यदा योऽर्थः प्रतीयते ।
तमाहुरर्थं शब्दस्य नान्यदर्थस्य लक्षणम् । इति स्थितेः । (ट)

त्रिकस्यैव ग्रहणं यथा स्यात् । यथा जायेन्द्री जायीहत मायीहत इत्यादौ चतुर्मात्राविचौ माभूता मित्यर्थः कथं न स्यात् ? नैवं । शिक्षातादपि पर इति पक्षस्य भाषावृत्तिकृता नाभ्युपेतत्वात् । शिक्षासूत्रकृतश्च त्रिषष्टिसंख्यवर्णनिरूपणेन सन्ध्यक्षराणि स्मृतौ द्विमात्राणि प्लुतक्रमेण त्रिमात्राण्यतोऽष्टावेवेति चतुर्म्मात्राविचौ वस्तुत एव न स्तः । प्लुतं विना च न त्रिमाचौ । प्लुतप्रक्रिया च भाषायां नाद्रियत इति *। तकारो मुखसुखार्थ एव । वृद्धिशब्दश्चायं स्त्रीलिङ्ग एव । ये ते इति परसूत्रे विवरणात् । तथा च तत्रिवन्तोऽयं संज्ञिनावनूद्य प्रथममेवाभिधानान्मङ्गलार्थोऽपि ।

"मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथयन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि वीरपुरुषाणि च भवन्तीति" स्थितिः । मध्ये च "शिवशमरिष्टस्य करे तातिलि"† (४ । ४ । १४३) त्यत्र शिवादीनामुपादानम् । शमोऽल्पाच्तरत्वेन (२ । २ । ३४) पूर्व्वनिपाते प्राप्ते शिवशब्दस्य प्रागुपादानञ्च । शेषे च "नोदात्तस्वरितोदयमिति" (८ । ४ । ६७) वैदिकसूत्रे परग्रहणमकृत्वा उदयपदं मङ्गलार्थमेव कृतमिति त्रिमङ्गलमिदं व्याकरणम् । संज्ञासूत्रमिद-

* अन्यथैवं "सामीदनात् पूर्व्वकाले इत्यादि" (२ । १ । ४९) निर्द्देशान्नाभिमता शङ्का वेति किमन्यत्पक्षतया न वृद्धिरिति वा (अधिक पाठ, ट) ।

† [illegible] करे [illegible] सूत्रम्)

मित्यालोच्य "यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्ती ‡ परः प्रयोक्तव्य" इति भाष्यस्थितेः एकेनैवोपक्रमेण विवृणोति 'वृद्धिसंज्ञकाः स्युरिति'। वस्तुतस्तु आत् वृद्धिः, ऐ वृद्धिः, औ वृद्धिरित्यर्थः। भवन्तीति वर्त्तमानकालप्रतिपादिका विभक्तिः। अत्राज्ञातज्ञापनं विधिरिति विधौ लिङ् (३।३।१६१) पठति बभूव इत्यादिवत् न प्रत्ययाः।

अदेङ्गुणः ॥ २ ॥

अत् एङ् गुणसंज्ञकः स्यात्।

'अदेङ्' ॥ अतस्तकार आकार निवृत्त्यर्थः। न च तस्य वृद्धिसंज्ञा बाधिका, एकासंज्ञाधिकाराभावात्, तरतीति (४।४।५) निर्द्देशात् सिद्धौ, प्रतीति लाघवार्थः। 'अत् एङ् गुणः' स्यादिति एकवचनेन विवरणेन अत्र एङ् चेति समाहारद्वन्द्वः सूचितः *। न चात्र मिलितानां संज्ञा भवति नेतु रित्यादिनिर्द्देशात्। ऋकारस्य गुणे आन्तरतम्याभावादेव त्रयः सर्व्वे गुणाः प्राप्नुवन्ति। तत्र "कार्य्यकाले संज्ञापरिभाषे" इति न्यायात्, गुणविधानकालेसंज्ञासूत्रस्यास्य उरण् रपर" इति (१।१।५१)

‡ भवन्ति इति क्वचित् पाठः।

* पूर्वसूत्रे [illegible] इति समासान्त [illegible] [illegible] [illegible] प्रयोगस्याप्रकपदस्य [illegible] इति पाठान्तरम् (२)

परिभाषायाश्चोपस्थाने ऋकारस्य गुणो भवन् अण् भवति। स च र-परो भवति। अणित्यस्य च पूर्व्वेण णकारेण प्रत्याहारग्रह-णात्। तत्र सन्निविष्टत्वात् रपरोऽकारो गुणो भवतीति भाष्यम्।

इकोगुणवृद्धी ॥ ३ ॥

अनुक्तस्थाने ये गुणवृद्धी ते इक एव स्थाने वेदि-तव्ये। "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो" (७। ३। ८४) रित्यङ्गस्य गुणः। चेता, स्तोता। "सिचिवृद्धिः" (७। २। १) अचैषीत्, अलावीत्, अकार्षीत्। कथं द्यौः, सः? गुणवृद्धिशब्देनानभिधानात्।

'इकः'॥ परिभाषासूत्रमिदम्। परि सर्व्वत्र शास्त्रे उपयुक्ता भाषा भणितिः, परिभाषा। सा लिङ्गवती विध्यङ्गशेषभूता च। या लिङ्गद्वारेणैकभागेन उपयुज्यते, सा लिङ्गवती। या च सक-लेनैव* विधिवाक्ये उपयुज्यते, सा परा; सा च काचित् विधेरङ्गभूता, यां विना विधिवाक्यं नैव प्रवर्त्तते, यथा "आदेः परस्येति" (१। १। ५४)। नहि तद्विना "ईदासः" इति (७। २। ८३) प्रवर्त्तते। काचिच्च विधिशेषभूता "विप्रतिषेधे पर-मिति" (१। ४। २) अविरोधे वृत्तेष्वित्यादौ झल्यंत्व (७।

* मात्र मध्येन विधिवाक्ये उपयुज्यते(उ)। सकलैव (ट)।

३ । १०३) मध्याहृतमेव । विरोधविषयेषु वृत्तेभ्य इत्यादिषु इयं परं कार्यं कारयतीति गुणशब्दं वृद्धिशब्दञ्च लिङ्गत्वेनोङ्ग्य इक इति सूत्रैकदेशेनोपयुज्यते इति लिङ्गवती परिभाषा । ननु " आद्गुण " (६ । १ । ८७) इत्यत्र " इकोयणचो "(६ । १ । ७७) त्यतो चीत्यनुवृत्ते " वृद्धिरेचो " त्यत्र (६ । १ । ८८) च आदित्यनुवृत्ते स्तत्र विधौ किमनया प्रक्रियया इत्याह— 'अनुक्तस्थान ' इति । नोक्तं स्थानं ययो स्ते तथा । ' इकएवेति ' । यत एवकारकरणं , ततो-ऽन्यत्रावधारण मिति च गुणवृद्धी नियम्येते , इति नियमार्था परिभाषेयं , अन्यथा परसूत्रेण सह एकवाक्यं स्यात् । किमनेन पृथक्कृतेन ? तत्र याति शङ्कते इत्यत्र न गुणः । असतिह्यत्र नियमे आन्तरतम्या दाकारस्य गुणोऽकारः स्यात् । ककारस्य च कण्ठत्वा दान्तरतम्यादकारः स्यादेव । न च " गापोष्टगिति " (३ ।२ । ८) टकः कित्वं आतो गुणाभावस्य ज्ञापकं , श्रवणार्थ-त्वस्यापि सम्भाव्यत्वात् । न च ञनेर्ङ (३ । २ । ६७) विधानं ङलो गुणाभावे ज्ञापकं , आन्तरतम्याभावान्नकारस्य अकारः स्यादेवेत्यसम्भवः । ' अङ्गस्यगुण ' इति । इकइत्यनुपस्थाने " येन विधिस्तदन्तस्येति " (१ । १ । ७२) इगन्तस्याङ्गस्येत्यायाति । तदाह , चेतति , तृच् । यत्तु " मिदेर्गुणः " (७ । ३ । ८२) " मृजेर्वृद्धि " (७ । २ । ११४) रित्यादा वङ्गमिगन्तं न भवति, तत्राङ्गस्येति इक इति विशेषणीयं , तदुक्तं भाष्ये ' नह्यनिष्टार्था शास्त्रे प्रक्लृप्ति र्युक्तेति ; भवति हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति

र्नहि सन्देहादलक्षण" मिति परिभाषाभ्यां सर्वत्र व्यवहार इति ।
'मिचिवृद्धि' रिति । 'ह्म्यन्तक्षणत्यत " (१ । २ । ५) मिति चिग्रहणेन ज्ञापित मिदं न मिद्यन्तरङ्गमस्तीति अन्यथा अन्तरङ्गत्वाद्गुणेऽयादेशे च यान्तत्वादेव निषेधः स्यादिति । तथाच गोरिवाचारो दगवोत्, द्योरिवाचारो दयवीदिति चान्तरङ्गत्यावादेशाभावादोकारान्तस्याचारक्विवन्त धातो र्लुङि नित्या वृद्धि र्न भवति, इक इत्यस्य व्यावर्त्यं, * ततो ऽवादेशे कृते "अतोहलादेरिति " (७ । २ । ७) पक्षे वृद्धौ अगवीदगावीदिति द्वयमेव भवति ।
'कथ' मिति । आकार ऐकारस्य वृद्धिसंज्ञकौ । अकार एकारस्य गुणसंज्ञकौ । तथाच अनेन नियमेनानिकां हलां कथमिति इति प्रश्नः । 'गुणवृद्धिशब्देनानभिधानादिति' । प्रकृतत्वात्तयोस्ते इति कर्तव्ये यद्गुणवृद्धी इति वचनं तस्येदमेव फलं, यत्रगुणवृद्धिशब्द मुच्चार्य्य गुणवृद्धौ विधीयेते, तत्रैवापतिष्ठत इति भावः । यद्यपि वृद्धिशब्दो घ्यन्तस्तथापि धर्मादिपाठाद्गुणवृद्धौ इत्यपि । ये तु " तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्न " (४ । ३ । ६६) इति, "तदर्हति " (४ । ४ । ७६) निर्देशाच्च, याति शङ्कते इत्यत्र व्यावर्त्यमाहुस्ते " पुगन्तेयत ' (७ । ३ । ८६) ख्यापयतीत्याकारस्य गुणो नेति व्यावर्त्यम् इतोक्त इत्यस्यैव फलम् ।

* फाग (?) ।

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वेकदेशो धातुः । धातुलोपनिमित्ते आर्द्ध-धातुके ये गुणवृद्धी प्राप्नुत स्ते न स्तः । लोलुवः, पोपुवः, मरीमृजः । पचाद्यचि (३ । १ । १३४) यङो लुक् । इक इत्येव. अभाजि, रागः ।

'न धातु' ॥ धातुलोपमपनीय यङ्लुक् इति न कृतं, वैचित्र्यार्थम् । आर्द्धधातुक इत्यपनीय अचीति न कृतं, प्रत्याहाराशङ्का निवृत्तये इत्येके; बोभुवितव्यमित्यर्थ मित्यन्ये । अतिङीति न कृतं लड़ाद्यर्थम् । धातोः सर्व्वावयवस्य लोपाङ्गमेव कार्य्यं नास्ति किं निषेधेनेत्याह 'धात्वेकदेश' इति । लोपपदञ्च कर्म्मघञन्तम् । धातो * र्लोपो यस्मिन् तद्धातुलोप मार्द्धधातुकम् । तदेव च यदि गुणवृद्ध्यो र्निमित्तं, तदा तत्र परे धातो र्गुणवृद्धी न स्तः । तदाह 'पचाद्यचि' 'यङोलुक्' इति । लोलूयादिभ्यः पचाद्यचि (३ । १ । १३४) विहिते "यङोऽचिचेति" (२ । ४ । ७४) "सर्व्वे विधिभ्यो लुग्विधि र्बलवानिति" । अतो लोपमकृत्वा सर्व्वावयवस्य

* धातु (ठ)

यङो लुकि कृते तस्मिन्नेवाच् प्रत्यये आद्ययोर्गुणः परस्य मृजेर्वृद्धिः (७।२।११४) प्राप्नोति। निषेधान्न * भवति।

धातो र्लोपे सतीति न व्याख्यायते। धातुलोपशब्देन यदार्द्ध-धातुकं विशिष्यते, तस्य फलं लोपयतीति। धात्ववयवं पुकमाश्रित्य-लोपो व्यार्व्वलीति (६।१।६६) यलोपेऽपि णिचि गुणो भवत्येव। न ह्यत्र धातुलोपस्य निमित्तं आर्द्धधातुक मिति कृत्वा चेलेक्लोपे रिति (३।४।३३) निर्द्देशादेव सिद्धमितिकृत्वा क्रदन्तादा-ख्यानात्तदाचष्टे इति णिच् कृत्लुगादि यत्र क्रियते तत्र रावणं भेद-यति, सीतां हारयति, इत्यत्र धात्वेकदेशस्य कृतो लोपेऽपि सति णिच्यार्द्धधातुके गुणवृद्धी स्यातामेव, इत्यन्ये वदन्ति। नहि णिचि क्रतोलुक् यौगपद्येन विधानात्। धातुग्रहणं बहु-व्रीहिसंप्रत्ययार्थम्। लोप इत्युक्ते अनुबन्धलोपे लवितेत्यत्रापि न स्यात्, बहुव्रीहौ तु आर्द्धधातुकोत्पत्तेः प्रागेव अकारस्य लोप इति गुणो भवत्येव। आर्द्धधातुक इति किम्? लोलु-यीति।

---

* यङोऽचिचेति मत्वेन धातोरवयवस्य यङो लुकि कृते तस्मिन्नेवाच् प्रत्यये आद्ययोर्गुणः परस्य मृजेर्वृद्धि (७।२।११४) प्राप्नोति। अस्मान्निषेधान्न भवति। न च यङोऽकारस्यातोलोप (६।४।४८) इति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् ते न स्यातामिति वाच्यम्, "सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलीयानिति लोपात् प्रागेव यङ लुको भावात् अवयवानिमित्ते समुदायप्रसिद्धि र्बलीयसीति (१, ३) पाठान्तरम्।

'अभाजीति'। भञ्जेश्च चिणी (६ । ४ । ३३) त्यनुनासिक-लोपः। 'राग' इति। घञि च भावकरणयोरिति (६ । ४ । २७)। इक एव वृद्धिं निषिध्यते, नानिक इति; अत उपधाया (७ । २ । ११६) इति वृद्धिर्भवत्येव ॥

॥ क्ङिति च ॥ ५ ॥

किति ङिति च निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुत स्ते न स्तः। किति। कृतं, स्तुतं *। ङिति। चिनुतः, चिन्वन्ति, मृष्टः †, मृजन्ति, ममृजुः ॥ कथं मार्जन्ति, ममार्जुः?

मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ॥ *

व्यवस्थितविभाषया नित्यं तुन्दः, परिमृजः ॥

'क्ङिति'। इक इत्येव। कामयते कर्मे णिङ्यपि (३ । १ । ३०) वृद्धिः। निगु-शब्दात् § नड़ादित्वात् फकि (४ । १ । ९९) किति चेति (७ । २ । ११८) वृद्धिः, सामर्थ्यात्। ओर्गुणस्तु कथम्?

* चितं, स्तुतं, भुक्तं, (क, ख,)।

† मृष्टि (क, ख,)।

§ 'निगु' इति मुद्रितकाशिकायां नडादिगणे पाठः।

फक्कः कित्वात् गुणस्य चार्त्तगाश्रयत्वात् । न च इक इत्युभार्थे ये विहिते ते एव न भवतः, इत्यत्र विनिगमक मस्ति । उच्यते, चकारोऽत्र क्रियते अनुवर्त्तमानस्यापीकोऽनुकर्षणार्थ स्तेन इक इति शब्देन इको ये गुणवृद्धी ते एव न स्त इति व्याख्येयम् । पूर्व्वसूत्रा-द्धातुपदमनुवर्त्तते, तेन धातोरेव निषेधोऽनेन नान्यस्येति वा । एवञ्च बभूवेति प्रथम-णलि अचो ञ्णितीति (७।२।११५) वृद्धे र्निषेधोऽपि युक्त एव । क्ङाविती यस्येति प्रत्ययसामान्यापेक्षया एकत्वं;न चात्र यथासंख्यं तदधीते (४।२।५९) तेनदीव्यती (४।४।२) त्यादि निर्द्देशात् । ऋदृशोऽङि गुण (७।४।१६) इत्यत्र तु अङ्येव गुणो नान्यस्मिन्निति नियमार्थमपि स्यादिति न ज्ञापकम् । क्ङितश्च परत्वं तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे पूर्व्वस्य (१।१।६६) इति सूत्रबलादायाति । तथा चानन्तर्य एव निषेधात्, चित मित्येवो-दाहरणं युक्तं; न भुक्तमिति । व्यवधानादित्याह' निमित्त 'इति । एतच्च तस्मिन्निति सूत्रे (१।१।६६) निर्द्दिष्टपदं निर्द्दिशता सूत्र-कृतैव स्वीकृतमितिभावः । प्रत्यासत्त्या आतिदेशिकं उदाहरति, चिन्वन्त इति । सार्व्वधातुकमपिदिति (१।२।४) ङित्वात् चिन्वन्तीति हुश्नुवो (६।४।८७) रिति यण्, अशिश्रियदिति परमाश्रित्य न लघूपधगुणः । अन्तरङ्गत्वेन चङि इयङा बाधित-त्वात् । संक्रमे निराकरणे प्रकृतत्वाद्वृद्धेः ग्लाजिस्थश्चेति (३।२।१३९) क्स्नुः, क्निदेव नगित्, तेन जिष्णुरित्यादौ न गुणः । भूष्णुरित्यत्र गुणटौ न भवतः । केवलं स्थास्नुपदे क्निति घुमास्थेति

(६ । ४ । ६६) ईत्वं प्राप्नोति, तदर्थं तत्र इष्टिः स्वयमेव वृत्तिकृता स्वीकरिष्यते इत्यत्र गकारो न व्याख्यातः । भविष्णुरिति तु भुवश्चेति (३ । २ । १३८) सूत्रेण इष्णुचि न निषेधः । निमित्तसप्तमी च, यस्य च भावेन भावलक्षण (२ । ३ । ३७) मिति सूत्रेण । क्ङितोर्हि निमित्तयो र्भावेन गुणवृद्ध्योरप्राप्तिलक्षणभावो लक्ष्यते । निमित्तपदञ्च सूत्रे क्ङितीत्यस्य शेषत्वेन व्याख्येयम्, अतएवोक्तं किति ङिति निमित्ते इति ।

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्योः छान्दसौ । इटो गुणो न स्यात् । अकणिषं, अरणिषम् । लुङि सिपि लघूपधगुणोऽत्र निषिद्धः ॥

‘दीधी’ ॥ ह्रस्वश्चतुरिति (८ । ३ । ४३) सुजन्तयोः ह्रस्वयोः साहचर्य्यादेव चतुरिति सुजन्तं ग्राह्यं कृत्वोऽर्थवचनं सहचारितपरिभाषा-व्युदासार्थम् * । तस्य ८ फलमिह आगमस्येटो ग्रहणम् । न त्विट् गतावित्यस्येत्युदाहरति । ‘अकणिष’ मिति । कण रण

* न च व्यञ्जनेऽपि सामान्यग्रहणं भवति इति वाच्यं द्विस्त्रिरिति क्वचित् सहचरितस्य ग्रहणं न भवतीति ज्ञापनीयम् (‘ट’ पाठान्तरम्) ।

वण भण शब्दार्थाः, यस्मात् प्रत्ययविधि (१ । ४ । १३) रित्यत्र तदादिग्रहणात् सिजन्तस्याङ्गत्वे गुणप्राप्ति माह, 'लुङि मपीति'। ननु लुङो ङित्वादेव पूर्व्वेण निषेधः स्यादिति न शङ्क्यं, भूसुवो स्तिङीति (७ । ३ । ८८) निषेधेन ज्ञापित मिदमेतत्त्वाश्रयङित्वे न गुणनिषेध इत्येके। अकारत्र मविनव मित्यादौ स्यादेव गुणः। अत्र भाष्यम्। "नेड्वशि (७ । २ । ८) त्यत इड्ग्रहणानुवृत्तौ यदा-र्द्धधातुक स्येड् (७ । २ । ३५) इति इड् ग्रहणं तत् सम्भवतो विकारस्य निवृत्त्यर्थ मिति गुणो न भविष्यतीति। किमिड् ग्रहणेन? तत्कृतं वैचित्र्यादिति। तथात्वेऽपि पठोंषि ब्राह्मण-कुलानीत्यत्र मान्त (६ । ४ । १०) इति दीर्घो न स्यादिति कर्त्तव्य-मेवेड्ग्रहण मिति तु टीका। वस्तुतस्तु इडिति प्रकृते पुनरिड् ग्रहण मिटो बलवत्त्वबोधनार्थमिति। वशित्वेति संप्रसारणात् पूर्व्वमेवे-डागम इति न क्त्वासे (१ । २ । १८) ङिति कित्वनिषेधात् न संप्रसारण मतो दीधीसूत्रे युक्तमेवेड्ग्रहणमिति" ग्रहिज्या (६ । १ । १६) इत्यत्र भाष्य एवोक्तम्॥

हलोऽनन्तराः संयोगः॥ ७॥

संलग्ना हलः संयोग इत्युच्यते। अग्निरिति ग-नौ, स्त्रीति स-त-राः॥

'हलः'॥ बहुवचन मतन्त्रं तेन द्वयोरपि संलग्नयो र्हलोः

संयोगसंज्ञा । संयोगादेरात (८ । २ । ४३) इति प्राप्तौ, न याख्या प्रिति (८ । २ । ५७) ध्यार्ख्यो नेत निषेधात् तदुच्यते 'सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्र' मिति । अत एव 'अग्निरति गगा' मिति । रूपोदाहरणम् कार्य्योदाहरणमग्निल्वम् । अकारस्य संयोगे गुरुत्वा दिगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् (५ । १ । १३) इति नाण् । 'अनन्तरा' इति । विजातीयै रव्यवहिता इत्यर्थः इति । बहूना मपि संज्ञेत्याह 'स्त्रीति' । तत सुस्त्रिया भाव सुस्त्रीत्व मिति पूर्व्ववन्नाण् । संलग्ना हल् संयोग इत्येवास्तु, संसर्गोऽपि * हिर स्त्रिष्ठ अ, किं बहुवचनेनातन्त्रेण ? समुदायस्य संज्ञा यथा स्या-दित्यर्थः †। तेन पठन्नित्यत्र नलोपे प्रत्येकं संज्ञायां नलोपोऽपि स्यात् । तथा उपेयिवाननाश्वान् (३ । २ । १०९) इति निर्द्देश क्वसु-सलोपेऽपि वकारस्य श्रवणात् । हल इति किं ? तितउ च्छत्रम् ‡ । अत्र संज्ञायां संयोगान्तलोपः स्यात् ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहितया नासिकया उच्चार्य्यते यो वर्णः सोऽनुनासिक-संज्ञकः स्यात् । अ आ ङ ञ ण न माः ॥

* संलग्नोऽपि (' ट ' पाठान्तरम्) । † स्यादित्यर्थः (' ट ' पाठान्तरम्) ।
‡ अत्र न गुणशङ्का, तनोति र्डउ (७४० उ) रिति विधानात् ।
अन्यथा ... विदध्यात (' ट ' अधिक पाठः)

'मुख'। मुखञ्च नासिका च मुखनासिकं, तेन आ समन्तात् उच्यते यः स वर्णोऽचेति विवक्षायां मुखपद मनर्थक मेव । आदिर्ञि टुडव (१ । ३ । ५) इतिवत् द्वन्द्वपदानां प्रत्येक मन्वयात् । यो मुखेनोच्यते यश्च नासिकयेत्यर्थे वर्णमात्रस्यैव मुखभवत्वात् संज्ञाप्राप्तेः न चाभ्युपगमः । द्वितीयाश्रित (२ । १ । २४) इत्यादौ श्रितात्यस्तापन्नादावनुनासिकस्य क्विझलो रिति (६ । ४ । १५) दीर्घत्वादिप्राप्तेः । न हि सोऽस्ति वर्णो यो मुखसम्बन्धं वागिन्द्रियं विना उच्चरति । तथाहि —

"आत्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थान्नियुङ्क्ते तद्विवक्षया ।
मनस्तद्वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
अग्निमारुतसंयोगात् क्षोभाद्वागिन्द्रियस्य च ।
सूक्ष्मा वाग् जायते पूर्व्वं स एव कथितो ध्वनिः ॥
तत्तत्स्थानेष्वथ यदा वायुश्चरति सेन्द्रियः ।
पश्यन्ती वर्णरूपा वाक् तत उत्पत्तिमर्हति ॥
मध्यमा पदरूपार्था(तु) वाक्यरूपातु वैखरी ।
इति वाचा मवस्थाः स्यु र्मुखमध्ये तदिन्द्रियम् ॥
अर्थसंप्रत्ययो वाक्यात् श्रुतादनुमितात्मतात् ।
विशिष्टं खं मुखं राति विखरा सैव वैखरी ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णाना मुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठञ्च तालु च ॥"

इति शिक्षास्मरणात् । तथाच, मुखपदमनर्थकं, नच नासि-

कावचन मित्येवाम् ; मुखमध्ये तदिन्द्रिय मितिवचनान्नासिका-मात्रेणोच्चारणस्यासम्भवात् । तस्मात् अयमत्र समासः, इत्याह 'मुख' सहितयेत्यादि । शाक पार्थिवादि (२ । १ । ६० वा०) । तेन आङपि न कल्पनीयः , सर्व्वत्रार्व्विति भावः । वचन इति कर्म्मणि ल्युट् । अ आ इति, अकाराकारावुच्चारणार्थौ ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्यमास्यं ताल्वादि स्थानम् । प्रयत्नः स्पृष्टतादि येषां, तेऽन्योन्यं सवर्णसंज्ञकाः स्युः । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः । अचः सस्थानाः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८ । ४ । ५८) । शङ्किता , कुण्डिता । अकः सवर्णे दीर्घः (६ । १ । १०१) दण्डाग्रम् ॥

ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ होतृ ऌकारः होतॄकारः । ऌकारस्य दीर्घो नास्तीति ऋकारः ॥

तुल्य । तुलना तुला, "चिन्ति पूजि" (३ । ३ । १०५) इति चकारादङ् , तामर्हति ; दण्डादित्वात् (५ । १ । ६६) यः । तुल्यः सदृशः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य इति वृत्तिकृता * समास उक्तः । तत्रच "अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" (६ । ३ ।१२) इति

अनक्त्याप्नोति, इति दृष्ट्वा समासान्तरमाह 'तुल्य' मित्यादि। आस्यन्द्यास्यमस्मादिति, "अन्येष्वपि दृश्यते" (३।२। १०१) इति ड प्रत्यये, आस्यं मुखं, तत्रभवमिति "शरीरावयवाद्यत्" (५।१।६) आस्यं, ताल्वादिस्थानं, "हलो यमां यमि लोपः" (८।४।६४) इति यलोपः। आस्यञ्च प्रयत्नश्च तौ तुल्यौ यस्येति वर्णसामान्यापेक्षया एकवचनम्। 'स्पृष्टतादि' रिति। स्पृष्टता, ईषत् स्पृष्टता, विवृतता, संवृतता, चेति चत्वार आभ्यन्तरा प्रयत्नाः। समानश्च तत् वर्णश्चेति सवर्णः; वर्णशब्दोऽर्द्धर्चादिः (२।४।३१)। संज्ञिनि तुल्यशब्दस्य संज्ञायां समानशब्दस्य "ज्योतिर्जनपद" (६।३।८५) इति वर्णशब्दे समासात्। सदृशार्थतया सादृश्यस्य चोभयनिष्ठत्वादाह— 'अन्यान्य' मिति। क्रियाविशेषणत्वात् कर्म्मत्वं, पुंवत्त्वं स्वभावात्। क्लीवत्वे हि अन्यशब्दद्वारा "अमोऽदड्" (७।१। २५) आदेशः स्यात्। तथाच "इतरेतरपरस्परान्योन्यशब्दाः कर्म्मव्यतीहारिकत्वे पुंवत्तया, निपातनात् साधव" इति वक्ष्यमाणत्वात् क्रियाविशेषणत्वेऽपि पुंलिङ्गत्वं स्वभावात्। यद्यस्य समानं, तत्तस्य समानवर्णमित्यर्थः।* अ कु ह विसर्ज्जनीयाः कण्ठ्याः। इ चु य शास्तालव्याः। ऋ टु र षा मूर्द्धन्याः। लृ तु ल सा दन्त्याः। उ पूपध्मानीया ओष्ठ्याः। अं आं ङ ञ

* काशिकाकारेण।

ङ ण न मा अनुनासिका नासिक्याः। इत्यादिरीत्या ताल्वादि-स्थानम्। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्। अन्तःस्था य र ल वाः। ईषत् स्पृष्टकरणम् अन्तःस्थानाम्। ऊष्माणः श ष स हाः। स्वराः सर्वे एवाचः। विवृतं करणम् ऊष्मणां स्वराणां चेति, तेभ्य ए ओ विवृततरौ; ताभ्यामपि ऐ औ; ताभ्यामप्याकारः; संवृतस्त्वकारः। इत्यादिरीत्या प्रयत्ना ज्ञेयाः। तत्र द्वन्द्वपदार्थस्य प्रत्येकमन्वयात् केवलं यत्तुल्यास्यं, यच्च केवलं तुल्यप्रयत्नं, तस्यापि संज्ञा स्यात्तथा च भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां सवर्णसंज्ञायां सत्यां "झरो झरि सवर्णे" (८। ४। ६५) इति स्पृष्टकरणस्य पकारस्य तादृशि तकारे लोपः स्यात्। भिन्नप्रयत्नानाञ्च तुल्यस्थानानां सवर्णत्वे अकथयीतन इति अकम शब्दावयव सकारात् हलः परस्य धात्ववयव शकारस्य चकारे सवर्णलोपः स्यात्, इति न सम्भाव्यम्। समुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्षस्याश्रयणात्।

पूर्वसूत्रवत् आस्यसन्निहितप्रयत्न आस्यप्रयत्न स तुल्यो यस्य तत् वा समसनीयम्। 'वर्ग्यो वर्ग्येणेति'। वर्गे भवो दिगादित्वात् (४। ३। ५४) यत्। अर्थात् वर्ग्यः स्ववर्गस्य सवर्णः। 'सस्थानः' इति। समानं स्थानं येषां करणाधिकरणस्वरूपतया स्थानं प्रयत्नः कण्ठादि च। 'ऌवर्णस्य दीर्घो नास्तीति'। अ इ उ ऋ एकमात्रिक द्विमात्रिक त्रिमात्रिकतया

द्वादश । ऌ एकमात्रिक त्रिमात्रिकतया द्वौ । सन्ध्यक्षराणि च ह्रस्वहीनान्यष्ट । एवं स्वरा द्वाविंशतिः । कादयः पञ्चविंशतिः य र ल व श ष स हा अष्टौ । अनुस्वारानुनासिकः । जिह्वामूलीयोपाध्मानीया यत्वारः अयोगवाहाः । कुं खुं गुं घुं यमाश्चत्वारः । इति त्रिषष्टि-वर्णाः । इति शिक्षाकारोक्त-परिसंख्यया ऌवर्णस्य वर्णत एव दीर्घो नास्तीति ॥ ९ ॥

नाज्झलौ ॥ १० ॥

अच्-हलौ सवर्णसंज्ञकौ न स्तः । दण्ड-हस्तः । दधि-शीतम् । वैपाशो मत्स्यः । आनडुहं चर्म्म । यस्येतिचेति (६ । ४ । १४८) लोपो न भवति ॥

'नाज्झ' । नाचित्य द्विवचनबहुवचने द्वन्द्वो वा अज्झलाविति झयो होऽन्यतरस्याम् (८ । ४ । ६२) इतिपूर्व्वसवर्णतया हकारस्य झकारः । 'दण्डहस्त' इति । अकारहकारयोः-सावर्ण्याभावात् अकः सवर्णे (६ । १ । १०१) इति न दीर्घः एवं 'दधिशीत' मित्यत्रापि इकारशकारयोः । एतदर्थं सूत्रं न कर्त्तव्यम् । अत्रैव दीर्घविधाना दित्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह - 'वैपाश' इति ।

" विपाशात् विपाट्स्त्रियाम् । "

इति शकारान्तोऽपि। अचौ परस्परं सवर्णौ न भवत इति तु न वाच्यं, नाजिति अत्रैव दीर्घकरणात्. तथा हलौ परस्परं इति च न वाच्यम्। अज्झलाविति पूर्व्वसवर्ण-झकारादेश-विधानात्। भाकारान्तस्य स्थानिवद्भावादेव लोपस्यापास्तत्वादिति भावः। विपाश् शब्दः। विपाशि नद्यां भव इति अणि। इकार सावर्ण्ये यस्येतिच (६। ४। १४८) इति श्-लोपः स्यात्। एवमनडुहो विकार आनडुह इति, तस्य विकारः (४। ३। ११४) इत्यणि,अकार सावर्ण्ये हकारलोपः स्यात्। सति त्वस्मिन्योगे यत्तत्र अचीत्येव ' कुमारी गेत ' इति प्रत्युदाहरणं कृतं, तत् प्रथमयोः पूर्व्वसवर्णः (६। १। १०२) इति वक्ष्यमाणसूत्रेऽचीत्यनुवर्त्तते इति। कुत्र इत्यत्र न दीर्घ इत्यर्थं गङ्गास्रोतोन्यायेनाचीत्यनुवर्त्तत एवेति प्रकाशयितुम्। तत्र " उपायस्यानुपायतोपालम्भो नतूपात्तेषु नानात्वमिति " न्यायेन। ननु अणुदित् सवर्णस्य (१। १। ६९) इति सवर्णग्राहकं सूत्रं, तत्र " तावदेव स्तम्भ सवतिष्ठते यावत् कस्य कः सवर्ण इति न निर्णय इति "; तत्र प्रत्याहारसूत्रनिविष्टा अचो ह्रस्वा एव; तथा सवर्णसंज्ञासमय एव नाज्झलावित्यस्यापि स्थानात्। ह्रस्वाना मचां हलाञ्च सावर्ण्यं निषिद्धं, दीर्घाणान्तु हलभिः सावर्ण्य मप्रतिषिद्धमस्त्येव। ततो युक्त मचीत्यवेति। नैवम्। नह्यनत् सूत्रकृताऽभिमतम्। तथात्वे हि तुल्यास्यप्रयत्नं

सवर्णम् (१ । १ । ९) अनज्झलित्येकमेव सूत्रं कुर्य्यात् पार्थक्यस्येदं फलम। स्वस्थानप्रयत्नानामचां हलाञ्च पूर्व्वेण सवर्णसंज्ञाविधानात् अणुदित् (१ । १ । ६९) इति सूत्रे च तस्योपस्थानात् दीर्घाणामपि ग्रहणं सिद्धम्। ततो 'नाज्झलाविति' निषेधस्य प्राधान्येन विधानात् ह्रस्वदीर्घाणामचां गन्धमात्रेण हल्भिः सावर्ण्यं निषेध्यत इति व्यवस्थितिः। युक्तञ्चैतदेव। अन्यथा दास्यतीत्यत्राकारस्य इकारेण सावर्ण्यमस्तीति इणः (८ । ३ । ३९) इति षत्वं प्राप्नोति; दाता यातेत्यत्र हाढ़ः (८ । २ । ३१) इति दादेर्धातोर्घ (८ । २ । ३२) इति घत्व ढत्वे स्याताम्। दामीध्वमित्यत्रापि इणः षीध्वमिति (८ । ३ । ७८) ढत्वं स्यात्। भाः कास्यतीत्यत्र इणः ष (८ । ३ । ३९) इति षत्वं स्यात्। दोष्क इत्यत्र षत्वार्थम्। तत्रापि परेण णकारेण प्रत्याहारस्याश्रितत्वात्। एवं नदी नदीभ्यामित्यत्र कृणां पः (८ । २ । ३६) इति ईकारस्य षत्वं स्यात्। एवं नीतं गीतमित्यादौ "शरः खयो द्वे" (८ । ४ । ४७ वा०) इति तकारस्य द्वित्वं स्यादित्यादयो दोषा भवेयुस्तस्मादुक्तमिदं ह्रस्वादवसामान्येण सावर्ण्यं नास्तीति ॥ १० ॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ई ऊ एकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। अग्नी अत्र, वायू अत्र, खट्वे इह, पचेते इह।

मणीवादीनां प्रतिषेध इत्येके । इवार्थे व-कारोऽय मित्यन्ये । मणीव, दम्पतीव ॥

'ईदू' ॥ संज्ञात्वादेवो टि घु घादिवत् प्रगृह्यपद संज्ञा यद्दैः पदा न्वे (३ । १ । ११८) गीतिसूत्रे यत्पदग्रहणं तस्य प्रयोजन मिदम् । यत्र प्रगृह्यशब्दः संज्ञा श्रूयते, तत्र तत्सामानाधिकरण्येन पद मुपतिष्ठते, तदेव पदं संज्ञि ईदादिभि र्विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधि र्भवतीत्यत आह, 'ई अ एकारान्तमिति'। तपरक रणं स्पष्टार्थम् । द्विवचन मित्यपि द्विवचनान्तमेव, अग्नी इमा विति प्रगृह्यत्वात् प्लुतप्रगृह्या अचीति (६ । १ । १२५) प्रकृति भावाद् दीर्घाभाव । वायू इति न यणादेशः । खट्वे इत्ययादेशो न भवति ईदूतौ च सप्तम्यर्थे (१ । १ । १८) इति स्वर सूत्रे अर्थग्रहणं । गौर्यो मधिश्रितो गौरौ अधिश्रित इत्यत्र लुप्त सप्तमीकपदेऽपि प्रगृह्यसंज्ञार्थ । तदेव ज्ञापकं । ततोऽन्यत्र प्रगृह्य-संज्ञा प्रत्ययलक्षणद्वारा न भवतीति । तेन कुमार्य्योरगारं कुमा र्य्यगारं, वध्वोरगारं वध्वगारं इत्यत्र प्रत्ययलक्षणत्वात् द्विव चनान्तत्वेपि न सं.ा । "इवार्थे वकारोऽय मित्यन्ये" इति । तेषां मणी इवेति स्यादेव, तस्यानिष्टमित्यत्र्यपदेन द्योतित मित्य-तो वक्तव्य एव अयम् । गोदमीव शब्दस्य महावृत्तौ । एत च्चयमेवेति प्राञ्च । "कुम्भा गिरीवावल कन्यकाया" इति पञ्चवृत्तौ प्रयोगा दाकृतिगणोय मिति पञ्जिका । ईदूदेदिति-

किं ? वृक्षावत्र । द्विवचनं किं ? कुमार्य्यत्र । ११

अदसो मात् ॥ १२

अदसो मकारात् परमीदूदेत् प्रगृह्यं स्यात् । अमू अत्र, अमू आसाते । मादिति किं ? अमुकेऽत्र । अदसः किं ? शम्यत्र ।

'अदस' । "श्रुतमर्थं समुत्सृज्य कल्प्यतेऽर्थः श्रुतेतरः ।
नियमो बहिरङ्गस्तदन्तरङ्गो विधिः श्रुतेः ॥"

इति वररुचिः अतएव विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्* । इति ह्वावामश्च (१ । २ । १) कापवादोऽगविधि नेत् सोपसर्गादेवेति नियमः । अतो यद्यत्र द्विवचनग्रहणमनुवर्त्तेत तदा नियमः स्यादन्यथा हि विधिरिति मत्वाह 'अदसो मकारात् परमिति' । ईदूदिति मकारोत्तरेदूदन्तं पदमित्यर्थः । मादित्याश्रयादेवासिद्धत्वं नास्ति । एकारस्त्वसम्भवान्न दर्शितः । एदित्यनुवृत्तौ मादित्यपि स्पष्टार्थमेव ।

---

* नियमपक्षे श्रुतस्य त्रितयस्य परिकल्पनया गौरवात् (ट अधिक पाठ)।

[शे ॥ १३ ॥]

शे इतिच्छन्दोभागः।

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एको योऽच् निपातः सः प्रगृह्यः स्यात्। अ अपकर्षे। उ उत्तिष्ठ। आ एव मन्यसे। अनाङ् किं? आ उष्णं ओष्णं।

"ईषदर्थे क्रियायोगे मर्य्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं विद्या द्वाक्यस्मरणयोरङित्॥"

'निपात एकाजिति'। पूर्व्वकालैकेति (२। १। ४९) तत्पुरुषोऽन्तरङ्गः। बहुव्रीहिस्त्वन्यपदार्थप्रधानतया बहिरङ्ग इति मत्वाह, 'एको योऽजिति'। 'अनाङिति'। आङोऽन्योऽनाङिति तदन्यत्वे समासः। ननु यथा तदन्यत्वे नञ् समास स्तथा तत्सादृश्येऽपि। यथा त्र्यवृविधा वनञ् पूर्व्वे (७। १। ३७) इति नञ् सदृशाश्रय पूर्व्वे इत्यर्थ। ततश्च तस्मादृश्यादेवैकाच् ग्रहीष्यते। तत् किमेकाच्ग्रहणेनेति? सत्यं। द्विमात्रत्वेन मानुबन्धत्वेन वा सादृश्ये दीर्घ ऋआदिष्वेव स्यात्, न स्वरप्रतिरूपके ष्वकारादिषु। तस्मात् सर्व्वकाजर्थ मेकाच्ग्रहणम्। अ इ उ इत्यादय स्वरप्रतिरूपकाः सम्बोधनाद्यर्थाः। न चैकवचनेनैवैकाच् ग्रहीष्यते किमेकग्रहणेनेतिवाच्यं? सर्व्व वचनस्यासम्भवात्,

अतो विशेष्यत्व-बोधनार्थत्वाच्च । निपातस्य परसूत्रवद्विशेष्यत्वेन तदन्तविधौ प्राप्नोतीति न स्यात् । नचैव मोदित्यनर्थक मिति शङ्क्यं, पत्ते तस्य केवलार्थत्वात् । निपातः किं ? अ इ दन्ते एदन्ते, हे विष्णो इत्यर्थः । एकाच् किं प्राप्नोति । ‘मर्य्यादाभिविधा-विति’ । मर्य्यादा (२ । १ । ६० वा), महितोऽभिविधि स्तथा शाकपार्थिवादि. तेनेतरेतरद्वन्द्वेर्ब्बेवनं, अन्यत्र नुग्वा भवति ।

ओत् ॥ १५ ॥

ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यः स्यात् । अहो अहं । उताहो इति ।

‘ओत्’ । निपातस्य विशेष्यत्व मित्याह, ‘ओदन्त’ इति ।

“अहो अहं नमो मह्यं यदुहृत्य * समध्यया ।
उन्नाम्य नयने दीर्घे माकाङ्क्ष महमोच्चितः । ”

इति जाम्ब.तीविजये जाम्बवतीदर्शनोत्तरं श्रीकृष्णस्योक्ति ॥ १५

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येता वनार्षे ॥ १६ ॥

सम्बुद्धा वोदन्तं शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यं स्यात् ,

. नद्.' ल. ग).

इतौ परे। भानो इति। अन्येषां भानविति।
सम्बुद्धौ किं ? गवित्यय माह। अनार्ष इत्येकवृत्ता।
वुपयुक्तम्।

'सम्बुद्धौ'। 'गवित्यय माहेति' प्रत्युदाहरणे अनुकार्य्यानु-करणयो भेदस्या विवक्षितत्वा दसत्यर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वाभावा देव विभक्त्यभावः। 'एकवृत्ताविति' कारिकावृत्ता वित्यर्थः। एकशब्दस्य मुख्यार्थत्वात्, कारिकायां मुख्यवृत्तौ, छन्दस्यपि तेन व्याख्याना दिति भावः। भागवृत्ते रन्यस्यां वा, सा हि द्वयो विवरणकर्त्रीं।

उञ्॥ १७॥

उञ् इतौ शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यं स्यात्।
उ इति। अन्येषां विति।

ऊं॥ १८॥

उञ् इतौ ऊमित्यादिश्यते। ऊं इति, उ इति।
अन्येषां विति।

'ऊं'। मएशोञ् ऊं भवति। अनुषक्तान आदेशेनाख्येव तत्

किमर्थमादिश्यत इत्याह, 'स एवेत्यादि'। एतदाकारेण परिणमतोऽर्थेऽपि स्यान्यादेशः स्यादित्याह, आदिश्यत इति।

[ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥]

ईदूतौ चेति सूत्रं छन्दोभागः। उक्तं प्रगृह्यम्।

दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥

दाञ्-दाण-दो-देङः, धाञ्-धेटौ घुसंज्ञकाः स्युः। प्रणिददाति। प्रणिदधाति। अदाविति किं? दाप्-दैपां माभूत्। दातं धान्यम्। अवदातं वस्त्रम्।

'दाधा'। यद्यपि ङ्दाञ् इत्यनुबन्धकौ दा-देङौ च लाक्षणिक-दारूपौ तथापि गामादाग्रहणेष्वविशेष इति सर्व्वेषामेव दारूपाणां ग्रहणम्। अत आह, 'दाञ्-दाण-दो देङ' इति। तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च (६। १। ५०) इत्यात्वे दीङ अय इत्यपि दा सम्भवति, स कथं नोच्यते? ल्यपि प्रनिदाय उपविषये च प्रनिदातव्य मिति णत्वं स्यात्। उच्यते, नेर्गदेत्यत्र (८। ४। १७) न्यासे घुशब्दस्य घित्वेऽल्पाच्तरत्वे पूर्व्वनिपात मकुर्व्वता सूत्रकृता सूचित मिद मिह कापीच्छा प्रकाश्यत इत्युक्तम्। तेन मा ग्रहणेन माङ् मेङावेव गृह्येते। ननु

मीनाति मिनोतीति (६ । १ । ५०) कृतात्वा विध्यत स्तस्य च-रितां दोऽपि तत्र न ग्राह्यः । दाधाघ्व इति प्रतिपत्तिसौकर्याय वक्तव्ये घ्विति सङ्कोचो विषयसङ्कोचार्थ इति वा । तथापि यत्र यत्र दाधारूपं तत्र तत्र संज्ञाऽस्तु । दो-देङ्-धेट्सु विकारहीनेषु प्रणिद्यति, प्रणिदयते, प्रणिधयतीत्यादौ कथं संज्ञा ? दाधारूपा-भावात् । अयं ईदूतौ चेति (१ । १ । १८) सूत्राच्चकारोऽनुव-र्तते, वृद्धिरादैच् (१ । १ । १) इत्यत आद्ग्रहणस्य, अदेङ् (१ । १ । २) सूत्रादेङ्ग्रहणं, न धातुलोप (१ । १ । ४) इत्यतो धातु ग्रहणम् । अत आदन्त आदन्तस्य प्रकृति रेङन्तस्य सकल एव धातु गृह्यते । तेन दोर्देङपि गृह्यते । अत एवोच्यते "क्वचि-द्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णाति" अत एवच धेटोपि ग्रहण मित्याह 'धाञ्-धेटौ चेति' । तेन दाश्च धाश्च दाधा इति बहुवचनान्तम्, न त्वेकवचनान्तम् । तत्सामानाधिकरण्येपि घुपद मेकवच-नान्तं क्लीबत्वं सौत्रत्वात् अत आह, 'घुसंज्ञका' इति । प्रणिददाति इति नेर्गदादिना (८ । ४ । १७) प्राग्घौ णत्वम् । अप इत्युक्तं प्रणिदापयतीत्यत्रापि नत्वादिनिषेध अपिदित्येवास्तु । नास्ति पित् प्रत्ययो यस्मादित्यपि सन्देहमिति नाशङ्क्यते । तथा ष्यदाविति दैपो निषेधो नायाति । अदाप्पत्वादिति चेत् । दैपः पकारकरणसामर्थ्यात्, उदीचां माङो व्यतीहारे (३ । ४ । १८) इति ज्ञापकात् सानुबन्धकस्य असंज्ञकत्वमिति । अत आह, 'दाप् दैपाविति' । दा लवने दैप् शोधने, अस्य

स्यात् दोदद्घो (७।४।४६) रिति अच उपसर्गात्त (७।४।४७) इतिच नभवति।

आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ २१॥

असहाये आद्यन्तवत् कार्य्य मतिदिश्यते। वलादेरिट् (७।२।३५) अलाविषुः। अजादावियङुवङौ (६।४।७७)। श्रियौ, भ्रुवौ। अन्तवत्वे अजन्तात् यत्। अध्येयम्।

व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति वक्तव्यम्॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य (६।१।१) इति बहुव्रीहिं वक्ष्यति। स यथेह जजागार, तथा इयाय, आर। आदेशप्रत्यययो (८।३।५९) रितिषत्वम्। यथेह पक्ष्यति, तथा अपाक्षीदिति।

'आद्य'। आद्यन्तयोरिवेति षष्ठ्यन्ताद्वतिः। षष्ठी सम्बन्ध सामान्य इति। यः परस्य, यः परस्मिन्, यश्च परस्मात् सर्व्व एव गृह्यते। 'असहाय' इति। एकशब्दस्यासहायवचनत्वात् सप्तमी वत्करणादतिदेशविषयतया वलादेरिति वलादेरार्द्ध धातुकस्य (७।२।३५) विधीयमान इट् केवले वल्मात्रे नप्राप्नोतीति

तत्वादिवद्भावः क्रियते । अयं वल् अन्यस्यादि रित्यर्थः । एवं स्त्रिया वित्यत्रापि यस्मिन्विधि स्तदादा वल्ग्रहण (१ । १ । ७२ वा) इति न्यायेन अजादौप्रत्यये विधीयमान इयङ्वङ् केवले ओकारे नस्यात्। अजन्ता दिति धातो रित्यस्य विशेष्यत्वात् अच इति अजन्तात् यत्प्रत्यय इङ्धातो र्न स्यात् । तस्मादयमेवान्यस्यान्त इवेति तदन्तात् यत् सिध्यति । आद्यन्तवदिति विशेषविधानात् सर्व्वाद्यादिसूत्रं न भवतीति तदपनीय सामान्येनातिदेशं करोति । 'व्यपदेशिवदिति'। व्यपदेश स्तादूप्येण कथनम् । स विद्यते यस्य स व्यपदेशी तद्वत् । 'बहुव्रीहिमिति'। दिदरिद्रिषतीत्येके दिदरिद्रासतीतिवा इति वार्तिकस्वरसा दुदाहरण संग्रहेण, व्याख्याच । तत्र जागृ धातु र्व्यपदेशी, स इव इण् धातु र्घट धातुश्च । तथा चाभ्यासप्रकरणे दीर्घ इणः किति (७ । ४ । ६९) अर्त्ति पिपर्त्योश्च (७ । ४ । ७७) इति आदेशप्रत्यययोः (८ । ३ । ५९) इति षष्ठी * प्रत्ययावयवस्य सस्य षत्वमिति प्रसक्ते उदाहरणम् व्यपदेशी स्य-प्रत्यय स्तद्वत् भिजपि ।

तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥

एतौ घसंज्ञकौ स्यातां । कुमारितरा, गौरितमा ॥

* षष्ठ्या (द)

'तरप्'। एकस्मिन्निति वर्त्तते। "एके मुख्यान्यकेवलाः"
इतिवचनात् स च केवलार्थः। "पर्य्याय विभक्तिविपरिणाम"
इति केवलाविषयं इत्याह, 'एताविति'। न तु तदन्तौ, अन्यत्र तु
"संज्ञाविधौ प्रत्यय ग्रहणपरिभाषया" वक्ष्यमाणेषु तदन्तविधि-
रस्त्येव। सुप्तिङन्त (१।४। १४) मित्यान्तग्रहणस्यफलम्;
अन्यत्र * "संज्ञाविधौ तदन्त विधिर्नास्ती" ति मतेतु सर्व्वनाम-
संज्ञाप्यपि † न स्यात्, तत्रत्वन्तग्रहणस्य फलं वक्ष्यति। 'कुमा-
रितरेति'। द्वयमनयो रतिशयेन कुमारीति द्विवचनेत्यादिना
तरप् (५।३।५७) घरूप (६। ३। ४३) इति ह्रस्वः।
वयसि प्रथमे (४। १। २०) ङीबनयोरिति वदता अजादौ
प्रकर्षप्रत्ययान्तानां पाठो ज्ञापित इति लभ्यते। विधिक्रमेण तम-
मेव पूर्व्वं निर्द्देष्टु मुचित स्तथापि तरपः प्रागुद्दिष्टत्वा त्तदभ्य-
र्हितत्व मन्वीयते स्वातन्त्र्यं चानुमीयते। तेन तस्य स्वार्थिकत्व-
मतोऽल्पाच्तर (२।२।३४) मित्यादि सिध्यति। २२

---

* ननु सुप्तिङन्तं पद मित्यत्रान्तग्रहणात् ज्ञापकादेव तदन्तविधि र्न भविष्यति किं एकग्रहणानुवर्त्तनेनेति. इत्याह अन्यत्रेत्यादि। ('ट' टिप्पनी।)

† ननु अन्यत्र संज्ञाविधौ तदन्तविधिर्नास्तीत्यस्य वाक्यस्याङ्गीकारे किं दूषण मित्याह सर्व्वनामसंज्ञाप्यपीति। ('ठ' टिप्पनी।)

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणौ प्रचुरार्थौ, वतुडती प्रत्ययौ, एते संख्यासंज्ञका स्युः । बहुकृत्वः, गणशः, तावत्कः, कतिधा ।

'बहु' । बहुशब्दो वैपुल्ये बहुरोदनं, बहुः सूप इति । सङ्घातगण इति न्यस्ताङ्गणे घंञिच गण इति । अनयोरपि संज्ञा प्राप्नोति, साच नेष्यत इत्याह, 'प्रचुरार्थाविति' । अन्योन्यमासपर्य्यात् सुप्रार्थाविव गृह्येते, नेतरौ । संख्यायते अनया इति अन्वर्थसंज्ञाकरणाद्वा । बहुकृत्व इति बहून् वारान् इत्यर्थः । कालवृत्तित्वात् कालाध्वनो (२ । ३ । ५) रिति द्वितीयान्तात् संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने (५ । ४ । १७) इति कृत्वसुच् । गणान् वारान् गणकृत्वः । 'वतुडतौ प्रत्ययाविति । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५ । २ । ३९) किमः संख्यापरिमाणे डति च (५ । २ । ४१) प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तदादे स्तदन्तस्येति वत्वन्त-डत्यन्तयोः संज्ञा । वतुडतिभ्यां िघत्यामिति यद्गणशब्दस्य प्रगभाव स्तेनाभ्यर्हितत्वाद्गणसमानार्थौ च पुगमणौ संख्यासंज्ञको भवत इति वहुपुगणसङ्घस्य तिथुगिति (५ । २ । ५२) संख्या द्वारेण डटि तिथुगागमः । यत्र कृत मनित्यमिति अनभिधानाच्च नधा कृत्व सुजादिक मिति टीका,भवत्येवेति गम्यः ॥ २३ ।

ष्णान्ताः षट् ॥ २४ ॥
डति च ॥ २५ ॥

षकारान्त-णकारान्तसंख्या डति प्रत्ययान्तौ च षट्-संज्ञास्यात् । षट् तिष्ठन्ति पश्य वा । पञ्च सप्त नव दश एकादश कति सन्ति पश्य वा ।

'ष्णान्ता' । ष्णेति षकार ऐच्छिकः संख्येत्यनुवृत्तस्य विशेषणात् ष्णान्त-लब्धा विद्वान्त ग्रहणम् उत्तरत्र विध्यभावार्थम् । षट् संज्ञायां सत्यां षड्भ्यो लुक् (७ । १ । २२) इति जस्शसो लुक् । 'सन्ति पश्य वेति' । तयो र्द्योतनार्थम् । शतानीत्यत्र नुमि न संज्ञा लाक्षणिकत्वात् । 'कतीति' किम. संख्या परिमाणे डतिच (५ । १ । ४१) इति डति प्रत्ययः तदन्तस्य संज्ञा । डित्वात् टिलोपः ।

क्त क्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

एतौ निष्ठेत्युच्येते । भिन्नः । भिन्नवान् ।

'क्त क्त' । सूत्रमिदं संज्ञा-परिभाषात्मकम् । अत्र व्याकरणे विधावनुवादे वा यत्र यत्र निष्ठापदं तत्र तत्र क्तक्त-वतू प्रत्ययौ, इति परिभाषाया आकारः । अत स्तयो र्द्विधं

संज्ञेत्यप्याख्यातमेव । तदाह, 'एतौ निष्ठेत्युच्यते' इति । अत्र विवरणे वदता संज्ञापदं हृतिक्तना यत्र निष्ठेत्युच्यते तत्र क्त क्तवतू शब्दावेवोच्येते इत्यपि प्रतिपादितम् । 'भिन्न' इत्युदाहरणेनच निष्ठेति विधानम् । रदाभ्यां निष्ठातोन (८ । २ । ४२) इति तत्कार्य मनुवदन् स्व हयमेव दर्शितम् ।

सर्व्वादीनि सर्व्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्व्वप्रभृतीनि सर्व्वनामानीत्युच्यन्ते । सर्व्वस्मै, सर्व्वस्मात् । विश्वस्मै, विश्वस्मात् । उभशब्दो नित्य-द्विवचन-टाब्विषयः । उभयोन्यत्र । डतर डतम अन्य अन्यतर । अन्यपर्य्यायः त्व त्वत् । नेमभिन्न अर्द्धपर्य्यायः । सम सिम पूर्व्व पर अपर अधर दक्षिण उत्तर अवर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् ।

'सर्व्व'। सर्व्व आदिर्येषां तानि सर्व्वादीनि आदिः पूर्व्वव्यवस्थितः पौर्व्वापर्य्यसम्बन्धिषष्ठी । अतः सर्व्वेषामिति (७ । ३ । १००) निर्द्देशात्, सर्व्वशब्दस्य संज्ञत्याह — 'सर्व्वस्मायिति'। सर्व्वनाम्नः स्मैः (७ । १ । १४) । 'नित्यद्विवचनान्त टाब्विषय' इति । नित्य द्विवचनं यस्य तथा टापाच विशे-

षेण स्त्रीत्व विवक्षायां सिनोत्यात्मानं सम्बध्नाति पचाद्यच् (३ । १ । १३४) टाब्विषयः । स चासौ अयं चेति स तथा, उभौ साभ्यासस्येति (८ । ४ । २१) निर्द्देशा न्नित्यद्विवचान्त एव स्त्रीत्वे टाबन्तादपि द्विवचनमिति बोधयितुम् । तत्र नित्यपदं तस्य सर्व्वनामसंज्ञया सर्व्वनाम्नस्तृतीया चेति (२ । ३ । २७) तृतीया षष्ठ्योः अकच् प्रत्ययोऽपि । उभादुदात्तो नित्यमिति (५ । २ । ४४) तु स्वरूपपरो नार्थपरः । अतएव उभ शब्द इति शब्द-पदम् । "शास्त्रेशब्दस्तु वाचकः" इत्यभिधानात् । 'उभयोन्यत्रेति' । तस्य उभयस्मै उभयस्मात् इत्यादि, उभयः उभयौ उभये उभयाः उभय उभयो उभयान् उभयेन उभयाभ्यां उभयैः उभयस्मै इत्यादि, उभावयववावस्य उभयः । डतर–डतमौ प्रत्ययौ । किं यत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् (५ । ३ । ९२) वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् (५ । ३ । ९३) । तदन्तस्य संज्ञा । कतरस्मै कतमस्मै । 'अन्यपर्य्याय' इति । (इतरान्यतरयो र्व्विशेषणं) * तादन्तस्य तृतीया-षष्ठ्या अकच फलम् । नेम शब्दार्थमाह, 'अर्द्धपर्य्याय' इति । सम-सिमौ सर्व्वार्थौ अन्योन्यसाहचर्य्यात् । तेन यथासंख्यमनुदेशः सामानां (१ । ३ । १०) समे देशे यजत इत्यादौ न संज्ञा । अत्र समानामिति तुल्यानां समे निम्नोन्नतत्वादि-दोषरहित इत्यर्थः ।

---

* त्वन्तौर्व्विशेषण (ट)।

अत्र पूर्व्वादीनि निर्व्विशेषणानि क्वचिद्भाषावृत्तौ दृश्यन्ते। तत्तु हेयमेव। पूर्व्वपरेति (१। १। ३४) सूत्रे व्यवस्थायामिति किमित्युक्ता यदक्ष्यति दक्षिणाम्ह्वाता इति तत्र तेन विकल्पाभावे प्यनेन गणपाठेन या नित्या संज्ञा प्राप्नोति सा कथं न स्यात्? तस्मा दिह गणेपि पूर्व्वादीनि वक्ष्यमाण सूत्ररीत्यैव पठितव्यानि। महावृत्तौ च तथैव सन्तीति सकलं चारु। भवत् शब्दउगित्। सर्व्वनामानीति क्षुभ्नादे (८। ४। ३९) राकृति गणत्वात् पूर्व्वपदात् संज्ञायामग (८। ४। ३) इति न णत्वम्। अतएव वा निर्द्देशा त्तदनित्यमिति। तेन श्रीनाथ रघुनाथ-रघुनन्दनादयो णत्वाभावात् सिद्धाः। अत्र सर्व्वेषां न.मेत्यन्वर्थसंज्ञा श्रयणात् सर्व्वनाम कश्चित्। तस्मै सर्व्वायेत्यत्र न भवति। अत्र तदन्तविधे राश्रयणात् परमसर्व्वस्मै इत्यपि भवति, तच्च तृतीया समास (१। १। ३०) इति निषेधाज्ज्ञापकात्। तर्हि सर्व्वमतिक्रान्तोऽतिसर्व्वस्तस्मै अति सर्व्वायेति। अत्र कथ नभवति? नह्येतदन्वर्थमन्नया निरसितुं शक्यं, सर्व्वशब्दस्य स्वार्थवृत्तित्वात्। उच्यते. प्रधानाप्रधानन्यायादप्रधानेषु न संज्ञा। तेन अतिसर्व्वायेति सुस्थम्। अतएव संज्ञापसर्ज्जनीभूताः प.ठादेव विवर्जिता इति, तर्हि किं न बहुव्रीहावि (१। १। २९) त्यनेन? सत्यं, तत्र वक्ष्यति।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

दिग्बहुव्रीहौ सर्व्वनाम-संज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्व्वस्यै । उत्तरपूर्व्वायै ।

'वि' । दिगुपलक्षितः समासः दिक् समासः । तथाच पूर्व्वसर्व्वकप्रिय इत्यत्र दिक् पूर्व्वपदे उत्तरपदे परे तत्पुरुषेऽपि विकल्पः स्यादिति बहुव्रीहि ग्रहणम् । ततश्च दिङ्नामान्यन्तराल (२ । २ । २६) इति प्रतिपदोक्तो बहुव्रीहि गृंह्यते । अप्राधान्या दप्राप्तविभाषेयम् । समासग्रहणात् आबाधे चेति (८ । १ । १०) द्विर्व्वचने दक्षिणदक्षिणस्यै गतेति बहुव्रीहिवत्ताति देशेतु नित्यैव संज्ञेति इत्थौ समासग्रहणाभावे प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणं न स्यात् ।

न बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

बहुव्रीहौ संज्ञेयं नास्ति । प्रियविश्वाय देहि । स्मै भावो नास्ति । त्वत्कपितृको, मत्कपितृकः । कुत्साद्यर्थे प्राक्टेरकज् (५ । ३ । ७१) न भवति । प्रागिवात् कएव (५ । ३ । ७०) भवति ॥

'न' । "प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्य्य-संप्रत्यय" इति

प्रियविश्वायेत्यादौ स्मैआदादयो न भवन्त्येव । किन्तु त्वं कुत्सितः पिता यस्येति वाक्ये अन्तरङ्गत्वात् प्रथम मेवाकच् प्राप्नोति । ततश्च त्वकत् पितृक इति भवेत् । त्वत्कपितृक इति नस्यात् । यथायं प्रयोगो भवति तदर्थमिदम् । सति त्वत्र सूत्रे अनेनैव सर्व्व सेत्स्यतीति । प्रियविश्वायेत्यत्र स्मैभावो न भवतीत्यपि दर्शितम् । "एकेनैवद्वयमुत्तीर्णं" मितिन्यायात् । एवं त्वयादापतति वहुव्रीहावेतत् सूत्र-सामर्थ्या दन्तरङ्गोऽकच् न भवति । कुत्सितं त्वा मतिक्रान्तेनेति विवक्षायान्तु अतित्वकयेत्यादि स्यादेव । त्वा मतिक्रान्तेन कुत्सितेनेति विवक्षायां कथेव अतित्वत्केनेति । तदुक्तं कातन्त्रवररुचि-वृत्तौ — "यत् सर्व्वनाम-नाम्नातु कार्य्यं प्राधान्य एवतत् । तद्गुणेप्यन्तरङ्गत्वा द्वहुव्रीहिं विना क्वचित्" इति । प्रियविश्वायेति सर्व्वनामसंख्ययो रुपसंख्यान (२ । २ । ३५ वां) मित्यपिनास्ति असर्व्वनामत्वा दतो वा प्रियस्येति (२ । २ । ३५ वां) प्रियशब्दस्य वा पूर्व्वनिपातः । त्वत्कपितृक इत्यत्र विशेषणत्वात् युष्मदः पूर्व्वं निपातः ।

तृतीया-समासे ॥ ३० ॥

अत्र संक्षेपं नास्ति । मासपूर्व्वाय देहि । पुनः समासग्रहणात् वाक्येऽपि, मासेन पूर्व्वाय ।

'वृत्ती' । पूर्व्वसदृशेत्यनेन (२ । १ । ३१) यः प्रतिपदोक्तः

समासः सएव गृह्यते। द्वन्द्वेचेति चकारस्य समुच्चयार्थत्वा द्वाक्ये-ऽपि तद्विषय एव न भवतीत्युदाहरति। (मासपूर्व्वायेति) मासेन पूर्व्वायेति। कर्त्तृकरणे कृतेति (२।१।३२) सामान्यलक्षणेन समासे वाक्येच त्वकत् कृतं त्वकया कृत मिति स्यादेव। (दिक्समासे (१।१।२८) इत्यतः समासग्रहणानुवृत्तेः पुनः समासग्रहणाद्गौणेसमासेऽपि। गौणत्वन्तु यस्मिन् यदर्थात् तस्मिन्नपि ताच्छब्द्यं भवतीति केचित्।)

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे संज्ञेयं नास्ति। पूर्व्वापराणाम्। कतरकतमानाम्।

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

द्वन्द्वे जसि सा संज्ञा वा स्यात्। कतरकतमे, कतर कतमाः।

'वि'। द्वन्द्वे जसि वास्यादिति द्वन्द्वसाहचर्य्यात् जसीत्यपि विषयसप्तमी। तथाच जस्विषयकं कार्य्यं शी-विधानमेव विकल्प्यते *। अकच्तु द्वन्द्वेचेति (१।१।३१) नित्य

---

* नाकच् अकचः पुनर्द्वन्द्वेचेति नित्य निषेधात् (ठ)। अकचस्तु द्वन्द्वे चेति निषेधात् ('ग')।

निषेधात्। कतरकतमा इत्येव भवतीति वृत्तिः *। अतः कतरकतमे इति वत् कतरकतमके इति न भवतीति † व्यवस्थित विभाषात्वात् जसः कार्य्यं प्रति संज्ञाविकल्पः। अथवा कार्य्य-शब्दाध्याहारात् जसाधार कार्य्ये शीभावे संज्ञाविकल्प इति केचिदाहुः।

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

एते जसि सर्व्वनामानि वा स्युः। प्रथमे, प्रथमाः। चरमे, चरमाः। तयप्। द्वितये, द्वितयाः। द्वये, द्वयाः। अल्पे, अल्पाः, इत्यादि।

'प्रथम'। अत्रापि तथाविधानात् तथैव विकल्प इति प्रथमके इति न भवति। किन्तु प्रथमका इत्येव ‡। अत्र च केन व्यवधाना न शी भावः। सर्व्वादीस्तु उभयनेमयो गण-

* कतरकतमका इति क एव भवतीति वृत्तिः ('ठ') ('ण')।

† "इति नभवति" इत्यस्य 'ठ' 'ण' पुस्तकयो र्विद्यते, "इति व्यवस्थित विभाषे" त्यादिकं केवल 'ट' पुस्तक एव।

‡ प्रथमे इतिवत् प्रथमके इति नभवति। किन्तु प्रथमका इति क एव ('ठ' 'ण')।

पाठेन सर्व्वनामत्वा दुभयके नेमके, नित्यमकच्। इह तु नेमाः उभया इत्यर्थं विभाषाविधिः। अत्र वृत्तिः। गणपाठादुभय शब्दस्य संज्ञा नित्यैव। मत्वनेन विभाषातयप् सम्बन्धे नानुमितत्वात्। "श्रुतानुमितयोर्हि श्रुतः सम्बन्धो बलवान्" इति उभया इति न भवतीति।

पूर्व्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थाया मसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

इमानि जसि सर्व्वनामानि वा स्युः। पूर्व्वे, पूर्व्वाः; परे, पराः। व्यवस्थायां किं? दक्षिणा ग्कान्नाः प्रवीणा इत्यर्थः। असंज्ञायां किं? उत्तराः कुरवः।

'पूर्व्व'। शब्दरूपापेक्षं क्लीवत्वमिति कर्त्तृकृतोऽवधिनियमो व्यवस्था। अतएव निर्द्दिंशात्र क्तिन्। न भक्तिति अभिधानप्रामाण्यादिति स्थागादि (१।१।८५) सूत्रे वक्ष्यते। 'उत्तराः कुरव' इति। सत्यामेव व्यवस्थायामियं संज्ञा। (अत्र जम्बुद्वीपं सुमेरुं वा अवधिमपेक्ष्य उत्तरशब्दो वर्त्तत इति व्यवस्था भवतीति न्यासः।) अथानेन विकल्पाभावेऽपि सर्व्वादित्वात् संज्ञा या नित्या प्राप्नोति, सा कथं नेति न, देश्यम्। अतोऽपि व्यवस्थायामसंज्ञायामित्यादि विशेषण मस्तेरवेत्युक्तं प्राक्।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

जसि स्वं सर्वनाम वा स्यात्। स्वे गावः। स्वा गावः। अज्ञाति धनाख्यायां किं? स्वा ज्ञातयः, प्रभूताः स्वा दीयन्ते।

'स्वं'। "स्वो ज्ञाता वात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने" इत्यमरः। इह च स्वमिति क्लीवत्व मविवक्षितं ज्ञातिनिषेधात्। ततश्च शब्दरूपापेक्षं क्लीवत्वम्। 'स्वा ज्ञातय' इति। स्वा ज्ञातयोऽग्निवदित्यर्थः। 'स्वा ज्ञातय' इति पाठे स्वा इत्यस्यार्थकथनं ज्ञातय इति। "पर्य्यायशब्दोऽपि यत्रानेकार्थः सन्दिग्धार्थो वा भवति तदर्थस्यैवाभिव्यक्तीकरणार्थः"। आख्यापदेन यदा त्वात्मीयेऽर्थे स्व-शब्दो ज्ञाति सामानाधिकरण्येन प्रयुज्यते, तदा स्यादेव विभाषेति बोध्यते। अमी ज्ञातयो मम, स्वे आत्मीया इति अद्रोहिण इति यावत्।

अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अन्तरं जसि सर्व्वनामसंज्ञं वा स्यात्। वहिर्योगे, अन्तरा अन्तरे गृहाः, ग्रामवाह्या इत्यर्थः। उपसंव्यान मधोवस्त्रम्। अन्तरे अन्तराः शाटकाः परिधेया इत्यर्थः॥

अपुरीति वक्तव्यम्॥ * ॥

अन्तरायां पुरि वसति सर्व्वादित्वात् प्राप्तेः।

वा प्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्॥ * ॥

द्वितीयस्मै, द्वितीयाय।

'अन्त'। अत्रापि शब्दरूपापेक्षं क्लीवत्वं। "वाह्ये च परिधाने च सदृशे चान्तरोऽस्त्रिया" मिति रुद्रधरलिखनादन्तरशब्दः पुंलिङ्गोऽपि। वहिरर्थेन योगो यस्य स वहिर्योग इति वाह्य उच्यते। वहि रित्यनेन अनावृतो देश उच्यते, तेन योगो वहिर्योगः। स चानावृतस्य वाह्यस्य वस्तुनो भवतीति न्यासः। "अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुक" इति वचना दाह — 'उपसंव्यान' मिति। संवीयते परिधीयतेऽनेनेति संव्यानम्। तत्समीपमुपसंव्यान, वस्त्रान्तरेण-विहितवस्त्रमिति टीकायां स एवाभिप्रायः। वस्त्रमन्तरं परिधानं येषां ते वस्त्रान्तराः। कम्बलोऽन्तरं परिधानं येषां ते कम्बलान्तराः। कम्बलान्तराश्च वस्त्रान्तराश्च ते कम्बलान्तर वस्त्रान्तराः। इत्यत्र सर्व्वादित्वा न संज्ञा, अप्राधान्यात्। न चानेन "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति"। सर्व्वादित्वात् प्राप्तिरिति लिङ्गविशिष्टग्रहणा दित्यभिप्रायः।

तत्रापि 'वहिर्योग' इति विशेषणात् मूलनगरवाह्याया मित्यर्थः। प्राकारा द्वहिर्व्वर्त्तनीया पू स्तस्या मित्यर्थो वा। 'वा प्रकरण' इत्यादि। तीयस्येति पुंलिङ्गनिर्द्देशा द्विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहण मिति स्याड्विधौ विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्या मिति (७। ३। ११५) सूत्रं प्रपञ्चार्थं वा।

स्वरादि निपात मव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादयो निपाता श्चाव्यय मुच्यते। स्वर्, प्रातर्, अन्तर्, उच्चैस्, नीचैस्, दिवा, वहिस् मृषा, स्वयं, हे, है, स्वाहा, स्वधा, श्रद्धा, कं, शं शुभं,। स्वस्ति, अस्ति, आभीक्ष्ण्य। निपाताः च, वा, इव, एव, इति। इह स्वरादयो वाचका, श्चादयो द्योतका इति भेदः।

'स्वरा'। 'आभीक्ष्ण्य' इति। आभीक्ष्ण्ये ये हि स्वादयः प्रत्यया स्तेपीत्यर्थः। लुनीहि लुनीहि, लुनीष्व लुनीष्व, इति। ननु स्वरादयोऽपि चादिषु पठ्यन्ताम्। तथाच निपातत्वे निपातोऽव्यय मित्ये वास्तु किं स्वरादि पदेनेत्याह, 'स्वरादय' इत्यादि। चादयोऽसत्वे (१। ४। ५७) इति ये निपातसंज्ञका स्ते अद्रव्यप्रत्यय इति। असत्वत्वा हि यन्निकटे प्रयुज्यन्ते तदर्थद्योतकाः।

स्वरादयस्तु द्रव्यवृत्तयः स्वतन्त्रा इति चादिषु नैषां प्रवेशो युक्तः । स्वरादिष्वपि चादयो न विशन्ति असत्त्व एव तेषां निपातत्वात् । तदर्थं प्राद्यर्थञ्च निपातग्रहणस्यावश्यकत्व मिति भावः । अत्रापि प्रधानन्यायाश्रयणात् प्रामस्वरौ प्रामस्वर इत्यादौ नाव्ययत्वम् । न व्येत्यव्ययमिति महती संज्ञा । तदाश्रयणा दप्राधान्ये निषेध स्तदन्तविधिश्चेति पञ्जिका ।

"सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्व्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्व्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥"

इति । अस्यार्थः, त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीपुं नपुंसकेषु सदृशं तुल्यं लिङ्गविशेषस्य अपरिग्रहात् । लिङ्गसामान्योपादानाच्च विभज्यते प्रातिपदिकार्थ आभिरिति विभक्तयः, कारकाणि । अभिधायकोपचारात् वचनानि एकत्वादीनि च एतेषु च सदृशं यस्मा न्न व्येति लिङ्गादि विशेषानुपादानात् । विविधं नानात्वं न गच्छति यस्मा दव्यय मित्यन्वर्थता । अतोऽपठितमपि कु-प्रभृतीत्यादि अव्ययं भवति । कुगतीत्यत्र (२ । २ । १८) महावृत्तिस्वरसात् । "स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानो" ति कुमारकाव्ये । एवं वर्षाग्रे संवत् । तथा क्रियार्थोपपद न्तुमुन् अव्यय-संज्ञाबलादेव न कर्त्तरि । अव्यय मिति विवरणे अव्ययानीत्यर्थः । "अव्ययाः परे" इत्यमरप्रयोगाऽर्द्धर्चादित्वात् ।

इतित श्चासर्व्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

सर्व्वा विभक्ति र्यतो नोत्पद्यते स तद्धितोऽव्ययं स्यात्। ततः यत्र विना नाना तसिलादि र्धाजन्तः, कृत्वसुच्-सुचौ, शस्तसौ, च्व्यर्थाश्च, किम्-तिङव्यय धा-दा-म्वद्रव्यप्रकर्षे किन्तरां। वति, ब्राह्मणवत्।

'तद्धित'। अविद्यमाना सर्व्वा विभक्ति र्यस्य स तथा। यस्मात् सुबन्तत्वेन पदत्वार्थं सु-मात्रमेव केवल मुत्पद्यते नान्या काच विभक्तिः, तावतैव साधुत्वात्। 'स तद्धित' इति तत्तद्धितान्त इत्यर्थः। तत स्त्रेति तद्धितान्तस्य, प्रादिपदिकत्वे पञ्चमीसप्तम्यो र्लुक्। तद्धितयो र्व्विभक्तित्वे तयो. परतः त्यदाद्यत्वं समुदायात् * साधुत्वार्थं प्रातिपदिकार्थ (२। ३। ४६) सूत्रे प्रातिपदिक ग्रहणात् सुः। अनेनाव्ययत्वे तस्याव्ययादाप्-सुप (२।४।८२) इति लुक। 'विना नाना' इति। विनञ्भ्यां नानाञौ न सह (५।२।२७) इति वि शब्दात् नञ्-शब्दाच्च नानाञ् नकारस्याकारवृद्धिः †। 'तसिला-

* समुदायः (ट)।

† इयमेव शब्दशक्तिः यया विना भूतान् अर्थान् अभिदधानावपि विना-नाना शब्दौ कारणता नाहतः केवल वर्जमात्र धर्म्मं वदत (इत्यधिकः पाठ 'ठ'।

दिरेधेत्यादि’ पञ्चम्या स्तसिल् (५ । ३ । ७) इत्यत आरभ्य । एधाच् (५ । ३ । ४६) पर्य्यन्ता ये तद्धिता स्तदन्तोऽव्ययम् । कृत्वसुच् (५ । ४ । १७) सुचौ (५ । ४ । १८) संख्याया विहितौ । शस् बह्वल्पार्थादिभि (५ । ४ । ४२) र्व्विहितः तसिश्च प्रतियोग (५ । ४ । ४४) इत्यादिभि स्वार्थाश्च डाच् प्रत्ययान्ताः (५ । ४ । ५७ — ६७) आमु प्रभृतयश्च । ‘वतीति’ तेनतुल्यमित्यादिना सूत्रेण विहितः ब्राह्मणवदिति दिग्दर्शनाय । तद्धितः किं ? एको द्वौ बहवः । गोदौ नाम ह्रदौ । तयो रदूरभवो ग्राम इति अदूरभवश्च (४ । २ । ७०) तस्याणो वरणादिभ्या (४ । २ । ८२) लुपि । लुपि युक्तवदिति (१ । २ । ८१) युक्तवत्वात् यद्यपि द्विवचनान्तमेव तत् तथापि गोदौ ग्राम स्तिष्ठतीति गोदौ ग्रामं गच्छति गोदाभ्यां ग्रामेण सम्यगुषित मित्यादिरीत्या सर्व्ववि-भक्तित्व मिति नैतत् सूत्रविषयः ।

कृन्मे जन्तः ॥ ३८ ॥

मान्तः कृदव्ययं स्यात् । कर्त्तुं स्वादुङ्कारं स्वपोषं पुष्टः, ईहाञ्चक्राते । एजन्तः कृच्छान्दसः (३ । ४ ९ — ११ १४ १५) ।

‘कृन्मे’ । ‘मान्तः कृदिति’ प्रत्ययग्रहण-परिभाषया

कृदन्त उपपन्नः। स च मकारेण विशिष्यत इति येन विधि रिति (१।१।७२) तदन्तविधि रस्त्यत्र। तथाप्यन्त-ग्रहणस्य फलं वक्ष्यति। 'कर्त्तुमिति' मकारान्तोत्यादि शेषम्। 'ईहाञ्चक्राते' इति ईहधातो रिजादेश्चेत्या (३। १। ३६) मि ते: आम इत्यामः (२।४।८१) परस्य लिटो लोपेऽपि प्रत्यय-लक्षणेन (१।१।६२) ईहाम् शब्दः कृदन्तः। लिटः कृत्सं-ज्ञकत्वात्। आम् तु द्वितीयधात्वधिकारे विहितो नेति न कृत्। तर्हि तमु ग्लामौ क्विपि अनुनासिकस्य क्विझलोरिति (६।४।१५) दीर्घत्वे प्रतामौ प्रताम इत्यत्र कस्मान्न भवति अत्रापि मान्तस्य कृदन्ततया कृदन्तत्वात्। उच्यते। प्रत्यया प्रत्यय परिभाषया प्रत्ययावयवमकारान्तत्वं ग्रहीष्यत इत्य-दोषः। तर्हि दातेः मनिन् (३।२।७४) सुदामा, तमाचष्टे णिच् सुदामयति ततः क्विपि सुदामौ सुदाम इत्यत्र स्यात्। एतदर्थ मेवान्तग्रहणं प्रत्ययावयवाऽन्तएव यो मकारस्तदन्तः कृदन्तोऽव्ययम्। सुदामा वित्यत्र विकारे मत्येव मान्ततेति सकलं चारु। ईहा मित्यत्र तु कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वे प्रथमा द्विवचनं तस्यानेनाव्ययत्वे लुक्, पदत्वे मोऽनुस्वारस्य (८। ३।२३) ययि परसवर्णो (८।४।५८) अकारः। मन्त्राहन्तौ तु स्वामस्वरादिष्वेव पठित इति तेनैवाव्ययत्वम्। 'एजन्तः कृदिति' नव कुम्भकारेभ्य इति भत्वेत्वे (७। ३। १०३) चिकोर्षवे इत्यादौ घडिति (७।३।१११) गुणे च शङ्काम्।

लाक्षणिकत्वात् भूवादय (१ । ३ । १) इति निर्देशाच्च ।

क्त्वा तोसुन् कसुनः ॥ ४० ॥

क्त्वा अव्ययं स्यात् । कृत्वा, प्रकृत्य । तोसुन् कसुनौ छान्दसौ (३ । ४ । १३, १६) ।

‘क्त्वा’ । ‘प्रकृत्येति’ स्थानिवत्त्वा दव्ययत्वम् ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययं स्यात् । उपाग्नि, प्रत्यग्नि, इह लुगेव संज्ञाप्रयोजनं । नाकजादिरिति (५ । ३ । ७१) स्मृतिः । उक्तमव्ययम् ।

‘अव्य’ । ‘उपाग्नीति’ नित्यसमासस्थले वाल-व्युत्पादनाय तदर्थं अन्यपदे स्तद्वाक्यं दर्श्यते इति अग्नेः समीपमिति वाक्यम् । अव्ययं विभक्तीति (२ । १ । ६) समासः, ‘प्रत्यग्नीति’ अग्नेरभिमुखं लक्षणेनाभिप्रती (२ । १ । १४) इति समासः । ‘इहेति’ तद्धितेत्यादि सूत्रचतुष्टय इति केचित् । तदयुक्तम् । ततस्य इत्यव्ययात्यपोभावात् कटं कृत्वेत्यव्ययेन

योगे षष्ठीनिषेधात्। "अनुकृत्य रेवो राज्ञ" इति वृन्दावन-काव्ये तु शेषविवक्षया। तस्मात् इहेति अव्ययीभावस्येति सूत्रे। 'स्मृति रिति' अभिधानाभावादकजादि रिह न भवति। आदिपदाच्च गौणेऽपि सादृश्ये पुत्रस्य सदृशी सपुत्रं सपुत्र मात्मानं मन्यते सपुत्रमन्या कन्येति अव्ययसंज्ञाया अभावात् अनव्यय-स्येति न निषेध इति। अतद्धितपदकन्तस्येति (१। २। १७) सुभवति। ननु उपपयःकार उपपयःकाम इति, अतः कृकमीति (८। ३। ४६) सत्वं अनव्ययस्येति निषेधान्नास्तीति विसर्गजिह्वामूलीयौ भवत इति। तत्र वृत्ति स्तत् किमुच्यते लुगेवति? सत्यं। अनुत्तरपदस्थस्येत्यनुवर्त्तते तत एव। तत् सिद्धः अकचोऽभावात् कप्रत्यय इति उपाग्निकमिति भवति।

शिः सर्व्वनामस्थानम्॥ ४२॥

सुडनपुंसकस्य॥ ४३॥

जसिशसोः * शिः (७। १। २०) अनपुंसकस्य सुट् सर्व्वनाम स्थानमुच्यते। शिः, कुण्डानि, दधीनि। सुट्, राजा, राजानौ, राजानः;

* 'जश्शसोः शि' इति पाठ काशिकायां मन्यत्रापि च दृश्यते।

राजानं, राजानौ। सीमा। अनपुंसकस्य किम्? सामनी, धामनी।

'शिः'। 'सुट्'। सर्व्वनामस्थानमिति महती संज्ञा। सर्व्वेषां नाम्नां प्रातिपदिकानां स्थानमिहेति। अत्रहि सर्व्वाण्येव प्रातिपदिकानि स्वरूपेणैवावतिष्ठन्ते। शसादिषु तु भत्व-पदत्वादिभिः प्रायेण विकृतानि भवन्तीति बोधयति। पेचुषः पपुष इत्यादौ क्वसोपीड्भिि निवर्त्तते। सम्प्रसारणेन निमित्तस्य वलादित्वस्य (७। २। ३५) विहितत्वात् "एकदेशविकृतामनन्यत्वेऽपि सामान्यातिदेशे विशेषस्यानतिदेश" इति विशेषानतिदेशात्। नित्यत्वादेव सम्प्रसारणं भविष्यति, किमनेन यत्नेन? नैवम्। अन्तरङ्गत्वात् भसंज्ञा-निमित्तप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव इटो जातत्वात्। तथापि सम्प्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्य्यं बलीय इति इटोपि पूर्व्वं तदेव स्यादिति च न वाच्यम्। इटो विषये तस्य वचनस्याभावात्। तथाहि वशित्वेति (७। २। ८) प्रथम मिट्, ततश्च न क्त्वा सेडिति (१। २। १८) कित्वनिषेधात् न सम्प्रसारणमिति व्यवस्था तस्मान्महत्याः संज्ञाया स्तदेव फलम्। अन्यथा प्रदेशवाक्ये शि न सान्यसुटीति अस्तु किं संज्ञया न सविषयस्यानिगम्येति स्वरसूत्रे नस-शब्दो नपुंसकार्थ स्ततोऽन्यस्य सुडित्यर्थः। सुडितिप्रथमैकवचनात् पाटष्टकारेण संज्ञा। कुण्डानीति जसः शिः (७। १। १७) नपुंस-

कस्य झलच (७। १। ७२) नुम्, सर्व्वनामस्थाने चेति (६। ४। ८) दीर्घः, राजेति पुंसि। सोमा इति स्त्रियाम्। मन (४। १। ११) इति निषेधान्न ङीप्। डाप्च (४। १। १३) पाक्षिकः। 'सामनी' इति सर्व्वनामस्थानत्वाभावान्न दीर्घः।

नवेति विभाषा ॥ ४४ ॥

न-वा-शब्दयोरर्थो विभाषासंज्ञकः स्यात्। निषेधेन समीकृते विषये विकल्पः प्रवर्त्तते, उभयत्र विभाषा प्रयोजनम्। यथा विभाषाश्वेः (६। १। ३०) सम्प्रसारणम्। शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतुः, शिश्वियतुः।

'नवा'। नवाशब्दो निषेधवाची नवा वक्तव्य मुक्तार्थत्वा दित्यादिदर्शनात्। अखण्डोऽप्येको निपातोऽस्ति। स नेह गृह्यते। विभाषा इति प्रकृते बहुव्रीहौ पुनः प्रतिषेधात्। किन्तु नशब्दो निषेधवाची। वाशब्दो विकल्पार्थः। यत्र यत्र विभाषापदं, तत्र तत्र नवाशब्दावुपतिष्ठेते। उपस्थाय च स्वार्थं प्रकाशयत इति क्रम मनुसन्धाय आह, 'नवाशब्दयोरर्थ' इति। फलमाह निषेधेनेति। वस्तुतो न समः। किन्त्वनेन नवाशब्दान्तर्गतेन निषेधेन समः क्रियत इति चिः। ननु

वाशब्द एव लोके विकल्पार्थत्वेन प्रसिद्धः । प्रदेशेषूपादीयमानो विकल्पेन कार्य्यं सम्पादयिष्यते । तथाहि प्राप्ते विकल्पः क्रियेत । अप्राप्ते वा तत्र यथायोगं विधिः प्रतिषेधश्च पाक्षिकः स्यादेव, किं संज्ञाकरणेनेत्याह, ‘ उभयत्रेति ’। उभयत्र प्राप्ते चाप्राप्ते च विभाषाश्वेरिति (६ । १ । ३०) तत्र लिड्यङो रित्यनुवर्त्तते । अत्र यदि यजादित्वात् किति (६ । १ । १५) प्राप्तं लिटि विकल्प्यते तदा शुशुवतुः शिश्वियतु रित्यत्रैव स्यात् । न शुशाव शिश्वाय इति । असंयोगाल्लिट् किदि (१ । २ । ५) त्यत्रापि इत्यनुवृत्तेः । यङि अप्राप्तमेव विधीयते तत्साहचर्य्येण लिट्यपि अकिति अर्थात् पित्येव स्यादिति । ततश्च शुशाव शिश्वाय इत्यत्रैव स्यान्न किति उभयत्रापीष्यते तदर्थमिदम् । अत्र विभाषापदेन प्रथमं निषेध उपस्थितः । श्वयते र्यदुक्तं तल्लिटि नास्ति । यत्र न प्राप्नोति तत्र नास्त्येव, यत्र प्राप्त तत्रापि निषेधितम् । अनन्तरं वेति लिड्-यङ्मात्रे उभयत्र भावाभावौ भवत इति सूत्रार्थः । इति शब्दाऽव्ययाना मनेकार्थत्वा च्चकारार्थ इति विभाषा जसी (१ । १ । ३२) त्यादौ विकल्पार्थमेव संज्ञासंज्ञि-सम्बन्धम तरप्तमपौ घ (१ । १ । २२) इत्यादिषु दृष्टमपिस्वरूपग्रहणं नाम शङ्कं इति करणात् । इति-शब्दो विपर्य्यासकृत् यथा गवित्ययमाहेति । अत्र तु गोशब्द मर्थपदात्मकत्वात् प्रच्याव्य शब्दपदात्मकेऽवस्थापयति । तथा इहापि स्वरूपात् प्रच्याव्य म-वा-शब्दो मर्थपरत्वेऽवस्थापयति इति-शब्द इति नन्दी । “ टु

श्वो श्वि गतिवृद्ध्योः" लिट् णल् विभाषा श्वेरिति (६।१।३०) सम्प्रसारणम्। सम्प्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) पूर्व्वरूपत्वं अचोञ्णितीति (७।२।११५) वृद्धि रौकारः शौरूपस्य द्विर्व्वचनम्।

इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥

यणः स्थाने भूतो भावी वा य इक् स सम्प्रसारण मुच्यते। इष्टं, उप्तं, गृहीतं, शीयत। अथ षष्ठीनिर्द्देशमधिकृत्याह।

'इग्यणः'। इदमपि पूर्व्ववत् संज्ञापरिभाषात्मकं सूत्रम्। परिभाषात्वमाह, 'भूतो भावी वेति'। यत्र सम्प्रसारणं विधीयते तत्र भाविपदम्। यत्र कार्य्यार्थं मनूद्यत इति तत्र भूतपदं, तत्र यण इगिति विधा उपतिष्ठते। 'इष्टमिति' यजादीनामिति (६।१।१५) विधिः सम्प्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परस्य अकारस्य पूर्व्वरूपत्वमित्यनुवादः। यण इगिति यथासंख्यभावेनोपतिष्ठत इति ऐधिषितरामित्यत्र लुङि लादेशेऽपि इटि सम्प्रसारणपदेन न व्यवहार इति सम्प्रसारणस्येति (६।३।१३९) न दीर्घः। इष्ट मिति यज देवपूजादौ क्तः। एकाच इतीन्निषेधः। व्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वं ष्टुत्वञ्च

(८ । ४ । ४१) । 'गृहीत मिति' ग्रहिज्येति (६ । १ । १६) सम्प्रसारणं ग्रह (७ । २ । ३७) इति दीर्घः । शिष्यानुग्रहार्थमाह, 'अथषष्ठीति' पारिशेष्यात् ।

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

षष्ठीनिर्द्दिष्टस्य आदिष्टिद्भवति । अन्तः किद्भवति । लविता, भीषयते ।

'आद्यन्तौ' । आद्यन्तशब्दाववयववचनौ । आदित्वे लवितेति इड्विधे व्लवत्त्वात् पूर्व्वमित्यार्द्धधातुके (७ । ३ । ८४) गुणः । अन्तत्वे भियोहेतुभये षुगिति (७ । ३ । ४०) षुकि अनजन्तत्वाद्भीषयते इति णिचि न वृद्धिः । एवं एकान्नविंशति रिति एकस्य अदुकि (६ । ३ । ७६) पदान्तदकारस्य यरोऽनुनासिका (८ । ४ । ४५) भवति वा ।

मिदचोऽन्त्यात् परः ॥ ४७ ॥

अचां मध्येऽन्त्यादचः परो मित् स्यात् । पयांसि सिञ्चति । रुणद्धि ।

मस्जेरन्त्यात् पूर्व्वं नुम मिच्छन्त्यनुषङ्गसंयो-

गादिलोपार्थम् ॥ * ॥

मङ्क्ता, मग्नः ।

'मिद'। अन्त्यादचः पर इति वर्णानां समाप्ति रत्र स्तत्र भवोऽन्त्य इति दिगादित्वात् (४ । ३ । ५४) यत् । एवं वनानि कुण्डानीत्येव स्यात् । पयांसीत्यादौ तु अनोऽन्त्यत्वं न सम्भवतीति दृष्ट्वा विशिनष्टि । 'अचां मध्य' इति निर्द्धारणस्य साजात्यमूलकत्वात् तृणहइमिति (७ । ३ । ९२) निर्दे-शात्मान्त्यो व्यञ्जत्र गृह्यते । अच इति निर्द्धारणषष्ठी जातावे-कवचनं (२ । ४ । ६) । अचां मध्ये योऽन्त्योऽच् तस्मात् परो मिदिति फलार्थः । तृणह इति निर्देशात् अम आगमत्वं प्रत्ययत्वञ्च, प्रत्ययत्वेहि मकारस्येत्संज्ञा । पयांसीति सान्तमहत इति (६ । ४ । १०) दीर्घः । अनुषङ्गेत्यादि मग्न इत्यत्र उपधा-नकारस्यानुषङ्गस्यानिदितामिति (६ । ४ । २४) लोपो यथास्यात् । मङ्क्त्यत्र स्कोः संयोगाद्योरिति (८ । २ । २९) सकारलोपो यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । मस्जेरन्त्यात् पूर्व्वं नुमिति अन्यथा त्रयाणां संयोगसंज्ञायां सकारो मध्यः स्यादिति भावः । अनुषङ्ग इति उपधा-नकारस्य पूर्व्वाचार्य्यसंज्ञा । इच्छन्तीतिपदेन अन्य-त्रापि सूचिता । अचः पर एव नुम्भवतु । कथं त्रिषु हल्सु मिलितेष्वपि द्वयोः संयोगसंज्ञास्यादेव ? तथाच सकार जका-रयोर्हलोः संयोगसंज्ञायां स्कोरिति (८ । २ । २९) लोपे मङ्क्ति

स्यान्नचैव मिन्दिद्रीयिषतीति संयोगादिदकारस्य द्विर्वचन मिषेधः प्रसङ्गः। अजादेरित्यनुवर्त्य आदेरचः परस्य संयोगादेरिति महावृत्तौ व्याख्यानादत्र न नकारेण व्यवधानात्। मग्न इत्यत्र च स्कोरिति (८।२।२९) सलोपे परकाल मुपधानकारस्य लोपे कर्त्तव्ये सलोपस्य असिद्धत्वा दनुपधात्वमिति नलोपो न प्राप्नोति। तदर्थं काञ्चि वाञ्चि आकाङ्क्षायां, वाञ्चि श्वाञ्चि घोरे वासिते च इत्यादीना मिदित्वं ज्ञापकं। अनुपधानकारस्यापि क्वचिल्लोपः। अन्यथा प्रक्रियालाघवाय काङ्क्षादीनेव पठेत्। तद्देवमत्र लोपो माभूदिति। अन्यथा सोऽनुपधात्वादेवाप्राप्तः। नग्ने इति (८।२।३) योग-विभागश्च न्यासे। ततोऽपि न लोपः स्यादिति वा कल्प्यम्। ओदितश्चेति (८।२।४५) निष्ठानत्वं तस्यासिद्धत्वा च्चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम्।

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एच स्थाने ह्रस्वादेशे इगेव स्यात्। अतिरि कुलं, अतिनु, उपगु।

'एच' इति। परिभाषा सूत्रमिदं, समुदायात्मना अर्धा समुदायान्तरतमो नास्तीत्यनान्तरतम्या दकारोऽपि प्राप्तः।

अनेन नियमेन व्यावर्त्त्यते। अकारेण श्लिष्ट इकार एकारो भवति, उकारश्च ओकारः। अकारश्लेषेण स * ऐ औ च भवतीति परम्परया क्रमानन्तरतम्य ऋकार-ऌकारनिवृत्त्यर्थं माश्रितम्। अतएव ए ऐ कण्ठतालव्यौष्ठ्यौ इति शिक्षाकाराः। रायं मतिक्रान्तं कुलं प्रादिसमासः, ह्रस्वो नपुंसक इति (१।२।४७) ह्रस्व इकारः। स्वमो रिति (७।१।२३) सुलुक्। अतिरि इति नलुमताङ्गस्येति (१।१।६३) निषेधा दत्र रायो हलीति (७।२।८५) न भवति। अतिरिणेति सन्निपातपरिभाषाबलात् *। अन्यत्र अतिराभ्या मतिराभि रितीष्यत एव। अप्रधानेऽपि व्याख्या नावमतिक्रान्त मतिनु, गोः समीप मुपगु, अव्ययं विभक्तीति समासः अव्ययीभावश्चेत्यव्य-यत्वम्। गो स्त्रियो रिति (१।२।४८) पूर्व्वेण वा ह्रस्वत्व विधित्वाभावादत्र न यथासङ्ख्यमिति न्यासः। अत्रापि परम्पराक्रमानन्तरतम्यमवश्यं वाच्यं तथास्तु वा किञ्चित्करमेतत्।

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

अयोगा अव्यक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने वेदितव्या।

---

* स इति एकार ओकारयो ऐ औ इति भवतः (टिप्पणी 'ट')।

* आत्व नास्ति (टिप्पणी 'ट')।

अस्ते र्भूः (२।४।५२) भविता। ब्रुवोवचिः (२। (४।५३ वक्ता। अयोगा किं? ऊदुपधाया गोहः (६।४ ८९) निगूहयति (?)।

'षष्ठी'। यत्र यत्र षष्ठी तत्रैवावयवावयविभावसम्बन्धः सुष्फुट स्तस्य वाध एव सम्बन्धान्तरं कल्पते, यथा चास्ते-र्भूरि (२।४।५२) त्यादौ अस्तेरवयवो भूः स्या दित्यर्थ मत्त-दनिष्ट मिति नियमसूत्रमिदम्। इह शास्त्रे षष्ठी स्थाने-योगा वेदितव्येति महावृत्तौ। स्थाने प्रसङ्गे योगो यस्या इति वैया-धिकरण्येऽपि समासः सप्तम्यलुक्‌च निर्द्देशात्। एवञ्च सूत्रार्थे ऊदुपधाया गोह (६।४।८९) इत्यत्र उपधाया इति षष्ठी तावत् स्थाने-योगैव गोह इति षष्ठी। कथं स्थाने योगा नेति दोषमाशङ्क्यानियतयोगेति षष्ठ्या विशेषणं शेषीकृतं हन्तौ सकल मिद माकलय्य नञ्प्रश्लेषेण सूत्रमेवायमन्यथा व्याचष्टे। 'अयोगेति' 'अव्यक्तसम्बन्धेति'। तद्विवरणं स्थाने वेदि-तव्येति। यद्यपि सकलैव षष्ठी समुचिता प्रसङ्गे। अप्र-सङ्गे षष्ठीं विदधदाचार्य्य उपेक्षनीयः स्यात्। तथापि नवेति (१।१।४४) सूत्रात् इति-पदमनुवर्त्त्य स्थाने इति वेदितव्येति योज्यम्। ततश्च सम्बन्धान्तरनिरासेन स्थानसम्बन्ध एवात्र षष्ठ्योच्यते इति अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भू भवतीति। गोह इति अवयवसम्बन्धे षष्ठीति। न तत्रास्यावसरः। स्थितिः स्थान

मिति भावसाधनम्। त्रिधा स्थानशब्दः, अपकर्षो निवृत्तिः प्रसङ्गः। गोस्थानेऽश्वो बध्यतां, श्लेष्मणः स्थाने त्रिकटुकमौषधं, दर्भाणां स्थाने शरै रास्तरितव्यमिति। तत्राद्यौ न सम्भवत इतीह प्रसङ्गः स्थानशब्दार्थः। प्रसङ्ग स्व सार्थकानर्थकसाधारणः प्रस्ताव इति। निरर्थके च चोः कु (८।२।३०) रित्यादावपि स्थानषष्ठेव। अर्थक्रियानिमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्रसङ्गः। यथा अस्तेः प्रसङ्ग इति अस्तेर्या अर्थक्रिया स्वार्थः।

अत्रापिशलिः —

“ आगमोऽनुपघातेन विकारश्चोपमर्द्दनात्।
आदेशस्तु प्रसङ्गेन लोपः सर्व्वापकर्षणम्॥ ”

इति न्यासे दिग्दर्शनमेवापकर्षणात्। तदीयाभ्या मेवागमविकारशब्दाभ्या मत्रापि व्यवहारः। उपगूहयतीति गुह संवरणे णिचि लघूपधगुणे णोहरूपे ओकारस्य ऊकारः।

स्थानेऽन्तरतमः॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानां सदृशतम आदेशः स्यात्। लताग्रं। कण्ठायोः कण्ठाएव दीर्घः। अर्थतः, तरुणयुवती तरुणग्रथं एव, पुंवत् उच्यते। गुणतः, पाक स्त्यागो रागः। अल्पप्राण-महाप्राणयो रघोष-घोषवतो स्तादृगेव कुत्वम्। प्रमाणतः, अमुष्मै

अमूभ्यां ह्रस्वदीर्घयो स्तत् प्रमाणावेव उकार-ऊकारौ। स्थानग्रहणं, स्थानार्थगुणप्रमाणेषु स्थानान्तर्य्यं वलीयो यथा स्यात्। चेता स्तोता प्रमाणान्तर्य्या द्वकारो माभूत्। तमप्ग्रहणं बहुष्वन्तरेष्वन्तर तमो यथा स्यात्। वाग्घसति त्रिष्टुव् भवति।

'स्थाने'। 'प्राप्यमाणानामिति' विधेयानामित्यर्थः। "सदृशे चान्तरोऽस्त्रिया मिति" दृष्टाह 'सदृशतम' इति स्थानसदृशतम इति स्थानसदृश उदाहरणं 'लताग्रमिति'। अर्थसदृश माह 'तरुणयुवति रिति,। तरुणस्य स्त्री तरुणी, गौरादीति (४।१।४१) ङीष्। कर्म्मधारय (६।३।४२) पुंवत्त्वात् रूपातिदेशेन तरुणी-शब्दस्य स्थाने पुंलिङ्गादेशे कर्त्तव्ये अर्थ-प्रत्यासत्त्या तरुणशब्द एवायाति। एतच्च प्रत्यासत्तेरेव पर्य्या-यान्तरं उदाहरणान्तरञ्च। पचतीत्यस्य नियतायां द्विरुक्तौ पचति पचतीत्येव भवति नच पचति भुञ्जतीति। प्रत्यासत्तावप्यर्थो विद्यते इति गुणत उदाहरति 'पाकस्त्यग' इति। चकार-जकारयो स्तद्गुणवानेव कुः। वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसा श्वाघोषाः। घोषवन्तोऽन्ये। वर्गाणां प्रथम-तृतीय-पञ्चमा यरलवाश्च अल्पप्राणाः। चकार-जकारौ अल्पप्राणौ। द्वितीय-चतुर्थाः महाप्राणा इति प्रतिपादयन्नाह 'अल्प प्राण-महाप्राण-

योरिति'। प्रमाणसादृश्ये अमुष्मायिति अकारस्य मात्रिकस्य मात्रिक उकारः। अमूभ्यामित्यत्र सुपिचेति दीर्घत्वे कृते द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक ऊकारः। पूर्व्वस्मादेव स्थानग्रहणानुवृत्तौ पुनः स्थानग्रहणं किमर्थमित्याह 'स्थानमित्यादि'। इकार स्तालव्य, एकारश्च कण्ठतालव्यः, उकार ओष्ठ्यः, ओकारश्च कण्ठोष्ठ्यः, इति स्थानसाम्या न्मात्रिकमपि अकार मपास्य एकार-ओकारौ क्रियेते। 'वर्ह्यिष्वित्यादि'। ऊष्माणः शषसहा इति। तेन सोष्मणा हकारस्य झयो होऽन्यतरस्या मिति (८।४। ६२) पूर्व्वसवर्णे वर्ग-द्वितीय-चतुर्थाः सोष्मण इति वर्गद्वितीय-चतुर्थौ प्राप्नुतः। घोषवन्तोऽन्य इति हकारस्य घोषवतो वर्गतृतीयोऽपि घोषवान् प्राप्त, इति द्वितीय-तृतीय-चतुर्थेषु सम्भवत्सु चतुर्थ एव भवति। सोष्मत्वघोषवत्त्वरूपद्वयसत्वात्। द्वितीयो ह्यघोष स्तृतीयश्च न सोष्मेति।

उरण्रपरः ॥ ५१ ॥

ऋवर्णस्य स्थानेऽण् रपरो भूत्वा प्रसज्जति। कर्त्ता, किरति, द्वैमातुरः, खट्वर्ष्यः, तवल्कारः।

'उ'। इयमपि परिभाषैव। तेषु तेषु विधिभूतेषूपस्थाय तत्तद्विधिभूतेण विहितस्याणो रपरत्वं करोति। स्थानग्रहणानुवृत्त्या उरिति स्थानषष्ठी। 'रपरो भूत्वा प्रसज्जतीति'

"कार्य्यकाले संज्ञा-परिभाषे" इति न्यायाद्विधीयमानोऽण् परिभाषया अनया प्रथमं रपरो भवति, अनन्तर मादेशो भवतीत्यर्थः। नचैवं सर्व्वादेश-शङ्का । तरति (४ । ४ । ५) *निगरण (१ । ३ । ८१) किरता (६ । १ । १४०)* विति निर्द्देशेभ्यः । कर्त्तेति गुणः, किरतीति ऋत इद्धातो (७ । १ । १००) रितीत्, द्वैमातुर इति द्वयो र्मात्रो रपत्यं, मातुरुत् संख्ये (४ । १ । ११५) त्यण ऋकार उकार आदिवृद्धिः । खट्वर्ष्य इति आद्गुणः (६ । १ । ८७) योऽयुभयस्थाने निष्पद्यते लभते असावन्यतरव्यपदेश मिति । पूर्व्वपरयो राकार-ऋकारयो राद्गुणो (६ । १ । ८७) भवन्नपि ऋकारसम्बन्धितया आवश्यिते यथा शक्येत विधिः कर्त्तुमिति । अतएव इतरर्त्ते अर्द्धर्चा (२ । ४ । ३१) इत्यादि निर्द्देशाः । ऋकार-ऌकारयोः सावर्ण्य रपर (१ । १ । ५१) इति हयवरट् इत्येतत्सूत्रस्थरशब्देन लणित्यत्रस्थ-णकारेणैव सह र इति प्रत्याहारोऽत्र गृहीत इत्युदाहरति 'तवल्कार' इति । अण् किम् ? सुधातु रकङ्च (४ । १ ९७) सौधातकिः । अणिति पूर्व्वेण णकारेण च प्रत्याहार ग्रहणमिति उर्ऋतः (७ । ४ । ७) अचीकृतत् अमीमृजत् इत्यादौ न रपरत्वम् । प्रसज्जति इति सञ्ज सञ्ज दंश सञ्जेति (६ । ४ । २५) न लोपः ।

अलोऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

आदेशोऽन्त्यस्यालः स्थाने स्यात् । इद्गोण्याः (१।२।५०) पञ्चगोणिः, हनस्तच (३। १। १०८) ब्रह्महत्या, राज्ञः कच राजकीयः, रुहः पः (७।३।४३) रोपयति ।

'अलो'। 'पञ्चगोणिरिति'। पञ्चभिः गोणीभिः क्रीत स्तद्धितार्थे समासः (२।१ ५१) क्रीतार्थे आर्हीयष्ठक् (५। १। ३७) तस्य अध्यर्द्धेति (५। १ २८) लुक्। लुक्तद्धित लुकीति (१।२।४९) स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि प्राप्ते इद्गोण्या (१। २।५०) इतीकारः ।

ङिच्च ॥ ५३ ॥

ङिच्चादेशोऽन्त्यस्यालः स्थाने स्यात् । आनङृतो द्वन्द्वे (६।३।२५) मातापितरौ । अनङ् (७। १। ९३) सखा। तातङो ङित्वसामर्थ्या न्नाय मन्तविधिः स्मृतः। कुरुतात् ।

'ङिच्च'। चकारेण ङिदेव समुच्चीयते। ङिदेव यो ङित् यस्य ङकारस्यान्यत् प्रयोजनं नास्ति सोऽन्त्यस्य भवति ।

तुह्योस्तु तातङी (७ । १ । ३५) गुणवृद्ध्यभावादिकमपि फलमिति । सोऽनेकाल्त्वात् सर्व्वादेश एव, चिनुतात् मृष्टादिति ।

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्य्यमुच्यमानमादेरलः स्थाने प्रत्येतव्यं, यत्र पञ्चमीनिर्द्देशः । ईदासः (७ । २ । ८३) आसीनः । अलोऽन्त्यस्या (१ । १ । ५२) पवादत्वात् अनेकाल् शि (१ । १ । ५५) दित्यनेन बाध्यते अतोभिस ऐसिति (७ । १ । ९) वृत्तेः ।

'आदेः' । परस्येति सम्बन्धि-शब्दत्वादाह 'यत्र पञ्चमीनिर्द्देश' इति । ईदिति तकारो मुखसुखार्थ इति नानेकाल्त्वं अनेकाल्शिदिति (१ । १ । ५५) शिद्ग्रहणात्, तानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् । णलस्तु इत्संज्ञानन्तरं हि णकारस्यानुबन्धता इत् संज्ञा च । चुटू (१ । ३ । ७) इति प्रत्ययादित्वे । अतो विधानकालेऽनेकाल्त्वमेव सम्पन्नमिति युक्तैव सर्व्वादेशता । यद्येवं शिदित्यनर्थकं, शि-शीप्रभृतौ लशक्व तद्धिते (१ । ३ । ८) इति इत्संज्ञा । सा च प्रत्ययादित्वे । अतो विधानकालेऽनेकाल्त्वात् सर्व्वादेश एव स्यात् । सत्यम् । अतएव भाषावृत्तौ एश् उदाहरिष्यते । तत्र हि हलन्त्यमिति (१ । ३ । ३) शकारस्येत् संज्ञा । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व मित्यस्य ज्ञापकमेव ।

अनेकाल् शित् सर्व्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकालादेशः शिच्च सर्व्वस्यैव स्यात् । अस्तेर्भूः (२ । ४ । ५२) भविता, लिटस्तझयोरेशिरेच् (३ । ४ । ८१) पेचे । उक्ताः षष्ठीनिर्द्देशाः ।

'अनेक'। एकस्मादन्योऽनेकः । द्वौच बहवश्चेति । इरेच्-स्यादिवद्भूरपि सर्व्वादेश एव ।

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥

आदेशाः स्थानिवद्भवन्ति । ब्रूञ् वक्तव्यं वक्ता । धातोरिति तव्यदादयः । आवधिष्ट आहन्तः आङो यमहन (१ । ३ । २८) इत्यात्मनेपदम् । अनल्-विधौ किम्? वर्णविधौ माभूत् । द्यौः, पन्थाः, सः । हल् (६ । १ । ६८) इति न सुलोपः ।

आहिभुवोरीटि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥

आत्थ, अभूत् । ब्रुव ईट् (७ । ३ । ९२) अस्ति सिचोऽपृक्ते (७ । ३ । ९६) इतिचमाभूत् ।

'स्थानि'। स्थानमस्यास्तीति स्थानी पूर्व्वस्थितः । तदा-

अयं कार्य्यं मादेशेषु न प्राप्नोतीति तद्विधानार्थं मतिदेशसूत्र-मिदम्। स्थानिना तुल्य वर्त्तत इति स्थानिवत्। कया क्रियया तुल्यमित्याह 'भवन्तीति'। स्थानि यथा कार्य्याणां निमित्तं भवति तथा आदेशोऽपि भवतीति भावः। "यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्ति र्भवन्तिपरः प्रयुज्यते" इति न्यायात्। तथाच अध्याहृत-क्रियया तुल्यत्वे पिबति रित्यत्र स्थानिवदित्येव ज्ञापकम्। तथाच पुत्रः पितृवद् गोमानित्यपि भवति।

"तल्पवद्यस्य शेषाहिः सखिवद्वडवानलः।
महासाहसिना माद्यं तमीड़े जलशायिनम्॥"

इति रुद्रः। स्थानी भवतीत्येतावतापि सिद्ध्यति। स्थानिविधानसामर्थ्यात् लक्षणया तत् कार्य्यकारित्वमेव आयास्यति। किं वतिना? नच स्थानिसंज्ञायां विशेष-विहित मेव स्यात् इति शङ्क्यं व्याप्तेर्न्यायात्। सत्यं वत्करणादादेशस्य स्वाश्रयमपि कार्य्यं भवति तेनावधिष्टेत्यत्रानेकाच्त्वा देकाच (७। २। २०) इत्यादिना नेट्प्रतिषेधः। नच अन्ते अकारकरणस्य सामर्थ्यादिट् स्यादिति वाच्यम्। अवधीदित्यत्रालोपस्य (६। ४। ४८) स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति (७। २। ७) हलन्तस्य वृद्धिर्माभूदित्येव सार्थत्वात्तस्य। ब्रूञिति आर्द्धधातुके विषयभूते अनुपपन्न एव ब्रुवोवचि (२। ४। ५३) रतो धातुत्वात्तव्यदादय उक्ताः। 'आचन्ते रात्मनेपदमिति'। यद्यपि आत्मनेपदे-ष्वन्यतरस्यां (२। ४। ४४) इत्यात्मनेपदेष्वेव वधादेशो विधीयते

तथाप्यार्द्धधातुक इति विषयसप्तम्यन्तस्य प्रकरणात् आत्मनेप-देष्विति च विषयसप्तम्येव स्यादितीदमुक्तम्। ननु युष्मदस्मदो रनादेशे (७। २। ८६) इत्यनादेश-ग्रहणाज् ज्ञापकात् स्थानि-कार्य्यस्य आदेशे सिद्धौ किमनेन सूत्रेण? नैवम्। यदि तत्र अनादेश-ग्रहणं न स्यात् तदा युष्मच्छति इत्यत्र नित्यत्वात् परत्वाच्च प्रथममात्वं स्यात्। तत आदेश इत्यनिष्टं स्यात्। शब्दान्तरस्य हि प्राप्नुवन् विधिरनित्य एव। अनादेश-ग्रहणेतु तत् सामर्थ्यान्न भवति। 'वर्णविधौ माभूदिति' स्थान्यल माश्रित्य यो विधिः प्राप्नोति स न भवतीत्याह 'हल्' इत्यादि। आदेशा लाश्रयविधावित्यादि इतितु न वाच्यम्। द्यौ रित्यादौ सुलोपप्राप्तिः। सोऽचि लोप (६। १। १३४) इति च तदा न प्रयुज्येत ल्यपो लकारस्येत्संज्ञार्थम्। स्थानिवत्वेन प्रत्यय-त्वाच्च; अतएव मयूरव्यंसकादौ (२। १। ७२) प्रोष्यपापीया-निति कष्टायेति च आदेशयआश्रयं हलिच (८। २। ७७) इति दीर्घत्वं न स्यात्। तस्मात् स्थान्यलाश्रयविधाविति स्थितम्। ननु च अदोजग्धि (२। ४। ३६) रित्यत्र ल्यप् ग्रहणं ज्ञापकं भविष्यति। यदि अल्विधावपि स्थानिवत्वं स्यात्। किं ल्यपा तिकितीति सिद्धः। तस्मात्तत एव सिद्धौ कि मनल्विधिग्रहणेन? नैवम्। स्थितेऽपि प्रतिदीव्य इत्यत्र इड्भावार्थं ल्यब्ग्रहणं ज्ञापकम्। "अन्तरङ्गानपि विधीन वहिरङ्गो ल्यब् वाधते" इति अन्यथा पूर्व्वमेव क्वावस्थायां जग्धिः

स्यात्। नच इट् सहितस्यैव क्त्वो ल्यबादेशः (७। १। ३७) स्यात्। निर्दिश्यमान-परिभाषावलात् न क्त्वा सेड़िति (१। २। १८) कित्वनिषेधे पूर्व्वत्रासिद्धत्वाद्दीर्घे निरस्ते गुण-प्राप्तेश्च। कृतेतु ल्यबादेशे वलादित्वम् (७। २। ३५)। अलमाश्रित्य इड्-विधि रिति न स्थानिवत्त्वम्। "सानुबन्धकत्वेन इड्विधि र्नाल्विधि रिति" अग्रहोदित्यत्र ग्रहोऽलिटि दीर्घस्य (७। २। ३७) स्थानिवत्त्वादिटत्वमिति इट ईटीति (८। २। २८) सिचोलोपः, अतएव ग्रह ईड़लिटीति नोक्तमिति न्यासः। स्थानिसम्बन्धादेव प्रतीता वादेशवचनं साक्षात्-सम्बन्धि-प्रति-पत्त्यर्थं, तदुच्यते "शाब्दीह्याकाङ्क्षा शब्दे नैव प्रपूर्य्यते" इति इटि प्रतिषेध इति। ईटि विषये स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेध इति। ब्रूहारा अस्तिहारा च ईम्भवति।

अचः परस्मिन् पूर्व्वविधौ ॥ ५७॥

अल्विध्यर्थोय मारम्भः नियमार्थो वा। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्व्वस्मिन् विधौ कर्त्तव्ये स्थानि-वद्भवति। पटयति, लघयति। अवधीत्, टिलोप (६। ४। १५५ वां) स्यातो लोपश्च (६। ४। ४८) च स्थानिवत्त्वान्नवृद्धिः।

'अचः'। अचोऽन्त्यादि टि (१।१।६४) इति टि संज्ञा क्रियते। यत्र च आदिपदार्थः सम्भवति तत्रातामाथा मित्यादौ टित्वमवाधित मेव। यत्रतु अचः परभागो नास्ति तत्र एकस्यैव तस्य व्यपदेशिवद्भावेन टित्वं क्रियत इति एके, व्यपदेशिवत्त्वेन अनजादेरपि अजादिसमूहत्व प्रकल्प्य टित्वं क्रियत इत्यन्ये। एव मङ्गाधिकारेऽपि विशेषण-विशेष्य-भावस्य कामकाचारात अतो लोप (६। ४। ४८) इत्यत्राङ्गावयवस्यातोऽन्त्यस्य लोपो भवति अकारान्तस्याङ्गस्य लोप उच्यमानोऽलोऽन्त्यस्य भवन् अकारस्य भवतीति वा। तत्राद्ये शुद्धस्य वर्णस्य टेरिति लोपेऽङ्गावयवस्य अतो लोपेच अल्विधित्व मिति पूर्व्वेण न प्राप्नोतीत्याह 'अल्विध्यर्थोऽयमारम्भः'। अल्त्वेतु व्यपदेशेन समूहस्य टेर्लोपे अदन्तस्याङ्गस्य लोपेच अनल्विधित्वमेव किमनेनेत्याह 'नियमार्थो वेति'। सावधारणत्वात् सकलवाक्याना मच एवादेश इति व्याख्यानात् हलचोरादेशो न स्थानिवदिति विंशमित्यत्र तिलोपेऽपि पररूपत्वम्। परस्मिन्निति निमित्त-सप्तमीत्याह 'परनिमित्तक' इति। परो निमित्तं यस्य स तथा तेन युवजानि रित्यत्र जायाया निङ् (५।४।१३४) इति अपर निमित्तको निङ् यलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवन्नभवति। हलस्त्वादेशः परनिमित्तकोऽपि न स्थानिवत् तेन आगत्येति वा ल्यपीति (६।४।३८) अनुनासिकलोपः तुकि न स्थानिवत्। अजादेशोऽपि पूर्व्वस्य विधावेव स्थानिवत्

तेन वेधेय इत्यत्र वि-पूर्व्वस्य धा-धातोः वुलक्षण-कि-प्रत्यये आतो लोप इटि चे (६ । ४ । ६४) त्याकार-लोपः । इतश्चानिञ (४ । १ । १२२) इति द्राज्लक्षणे टकि प्रत्ययविधौ न स्थानिवत् । पटयतीति पटुं करातीति णिचि इष्टवद्भावेन टिलोपे स्थानिवद्भावादत उपधाया (७ । २ । ११) इति न वृद्धिः । प्रातिपदिकादेव णिजिति पक्षे सुबन्तात् णिजिति पक्षेऽपि नपदान्तेति (१ । १ । ५८) निषेधस्य न विषयो वृद्धे रपदान्तविधित्वात् । किलुगुपधात्वेत्यादि रिति वक्ष्यमाणेन मतविशेषेण उपधात्वे स्थानिवत्त्वं नेति च न निषेधः । तस्य लुक्साहचर्य्येण प्रत्ययविधिविषयत्वात् । तथाच स्पृहि-गृहीति (३ । २ । १५८) निर्द्देशो णिचि लघूपध-गुणो (७ । ३ । ८६) न भवति । कथीति न अत उपधाया (७ । २ । ११६) वृद्धिः पूर्व्वस्य इत्युक्तेऽपि विधाविति लभ्यते । किं विधि ग्रहणेन ? उच्यते, पूर्व्वस्मात् विधिः पूर्व्वविधिरिति पञ्चमी-समासस्यापि परिग्रहो यथासयात् । तेन मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्य त्वाकार लोपस्य स्थानिवत्त्वात् इसुसुक्तान्तात् क (७ । ३ । ५१) इति इकादेशस्य स्थानिवद्भावेन ठस्य कादेशो (७ । ३ । ५०) न भवतीति तुक्तमिदम् । ठस्य वर्णमात्रस्य ग्रहणादनल्विधाविति निषेधे कुत इकस्य कादेशप्रसङ्गः ? तर्हि वेभिदितेत्यत्र यङोऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादेकाच (७ । २ । १०) इति इट् प्रतिषेधो न भवतीति । नैवम् । एकाच इति विहित-विशेषण

पश्चाश्रयणेनैव सिद्धेः। तस्मादयुक्त एवैष पूर्व्वस्मादिविधिरिति पक्षः। अन्यथा वैधेय इत्यत्र ढगः प्रातिपदिकात् प्रत्ययविधिरिति स्थानिवत्त्वे ढगजलक्षणः प्रत्ययो न स्यात्। तथाहि गौरित्यत्र कृतायामपि वृद्धौ एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धे रिति (६। १। ६९) सुलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वं स्यात्। ननु अपीपठन्नित्यत्र पूर्व्वस्मादिविधिरिति मते णिलोपस्य स्थानिवत्त्वा दभ्यस्तादिति (३। ४। १०८) झेर्जुस् न भवतीति स्थितम्। तस्य समासस्यापरिग्रहे च कथं सिजभ्यस्तेति (३। ४। १०९) न जुस्। भ्रान्तोऽसि। असत्यपि णिलोपस्य स्थानिवत्त्व चङोऽकारेण व्यवधानात् यद्येवं पूर्व्वस्येत्यस्तु किं विधिग्रहणेन? सत्यम्। विधिग्रहण मधिकविधानार्थम्। यत्र पूर्व्वस्य यथाकथञ्चिद्विधि स्तत्रापि स्थानिवदिति तन्वन्तीत्यत्र स्थानिवद्भावा दिड्विधि र्न भवति। अत्रापि आद्यन्तौ टित् कितावििति (१। १। ४६) इटो विधेयं पूर्व्वम्। अथ वैयाकरणः सौवश्व इत्यादौ यणः स्थानिवत्त्वे अचि आयावादेशौ कथं न भवत इति चेत्, न। वैयाकरणाख्यायां (६। ३। ७) ढेप वैयाघ्रादिति ४। २। १२) च सामान्यनिर्द्देशात् तत् सिद्धम्। "असिद्धं वहिरङ्ग" इति अन्तरङ्गे आयादौ कर्त्तव्ये वहिरङ्गत्वा दैजवासिद्ध इति वा। नन्वत्र यकार-वकारयोः कृतयोरेव ऐच् प्राप्तिः। तथाच आदिष्टादचः पूर्व्वत्वा न्न स्थानिवदिति कथं नोच्यते? उक्तं हि भाष्ये "योऽनादिष्टादचः पूर्व्वस्तस्य विधिं

प्रति स्थानिवदिति"। सत्यम्। नहि तत् सूत्रकारीयम्। न पदान्तेत्यत्र (१।१।५८) परसवर्णग्रहणात् शिण्ढीत्यत्र अनुस्वारस्य ययिपरसवर्णो (८।४।५८) लोपाजादेशात् पर एव न पूर्व्व इति प्राप्तिरेव नास्ति। किं सवर्णविधौ निषेधेन? एवं सति अचीकरदित्यादौ परत्वादुपधा-ह्रस्वत्वे द्विर्व्वचनमिति सन्वत्वं न प्राप्नोति। उपधा-ह्रस्वत्वस्य स्थानिवत्वे अलघुपरत्वात्। सत्यम्। अत् स्मृदृत्वरे (७।४।९५) त्यकारविधानात् सन्वत्वे स्थानिवत्त्वम्। नेति। तत्र व्याख्यानात्, प्रपञ्चस्त्वन्यत्र। अवधादिति हन्तेर्लुङि चेति (२।४।४३) अदन्तो वधादेशः। वधसम्बन्धिनोऽकारस्यार्द्धधातुक इति परसप्तम्या मतो लोपे तस्य स्थानिवत्वेन अतो हलादेर्लघो रिति (७।२।७) न वृद्धि स्तत्र हलन्तस्येत्यनुवृत्तेः अनेकवर्णव्यवधानाद्वा। हरिशर्म्मातु पूर्व्वसूत्रे विधिग्रहणादलाश्रयो विधि रल्विधि रित्युत्तरपदलोपिसमासाश्रयणा दलाश्रय एव विधौ प्रतिषेधः। पटयतीत्यत्र च अलभावाश्रयावृत्ति रतः पूर्व्वेण नाप्राप्तिः। वर्षाभावकृतं दुर्भिक्षं वर्षाकृत मुच्यते। तद्वदलभावाश्रय विधि रल्विधि रिति मते विधि रित्युक्तवान्।

न पदान्तद्विर्व्वचनवरेयलोप-स्वर-सवर्णानुस्वार-दीर्घ-जश्च-र्व्विधिषु ॥ ५८ ॥

एषु विधिष्वजादेशः स्थानिवन्न भवति। पदान्ते कौस्तः आवादेशः स्यात्। द्विर्वचने दध्यत्र अनचि चेति (८।४।४७) द्विर्वचनं न स्यात्। वरच्यतो लोपे यायावरः आतो लोप इटि चेति (६।।४।६४) स्यात्। सवर्णविधौ श्नसोरल्लोपः (६।४।१११)। शिण्ढि पिण्ढि अनुस्वारस्य ययि परसवर्णो (८।४।५८) न स्यात्। अनुस्वारे शिंषन्ति पिंषन्ति न श्चापदान्तस्य झलि (८।३।२४) इत्यनुस्वारो न स्यात्। जश्विधौ अभ्यस्तस्याकारलोपः धत्तः धत्त जश्त्वं न स्यात्। चर्विधौ गमहनेत्युपधालोपः (६।४।९८) जग्मतुः जग्मुः खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं न स्यात्। अतः स्थानिवत्त्वं निषिध्यते। स्वर-दीर्घ-यलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्। तत्रेह स्वरो नोदाह्रियते। दीर्घविधौ अल्लोपोऽनः (६।४।१३४) प्रतिदीव्ना हलि चेति (८।२।७७) दीर्घो न स्यात्। यलोपे लिच्यतो लोपः (६।४।४८) कण्डूतिः वलि (६।१।६६) यलोपो नस्यात्। लोपः किम्?

वायोः यणादेशः स्थानिवदेव ततो वलि (६ । १ । ६६) लोपो न भवति । क्विलुगुपधात्व चङ् परणि (७ । ४ । १) ह्रस्व-षत्व-कुत्वेषु न स्थानिवत् । लावयतेः क्विप् लौः क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादूठ् । लुकि आमलकं फलं नित्यं वृद्धशरादिभ्यश्चेति (४ । ३ । १४४) मयट्, फले लुकि (४ । ३ । १६३) लुक्, तद्धितलुकीति (१ । २ । ४९) स्त्री प्रत्यय-निवृत्तौ तस्य स्थानिवत्त्व-निषेधात् यस्येति चेति (६ । ४ । १४८) लोपो न भवति । उपधात्वे पारिखीयं चातुरर्थिकाणन्तात्यस्येति चेति (६ । ४ । १४८) लोपस्य स्थानिवत्त्वात् खोपधाच्छः (४ । २ । १४१)। चङ्परे णिच् ह्रस्वे (७ । ४ । १) अचीवदद्वीणां परिवादकेन । प्रथमस्य णिचोऽस्थानिवत्त्वात् णौ चङीति (७ । ४ । १) ह्रस्वः । (एवं) पापच्यतेः पापक्तिः । पाचयतेः पाक्तिः । यायज्यते यायष्टिः । याजयते याष्टिः । अल्लोप-णिलोपयोः स्थानिवत्त्व-निषेधाज्झलीति कुत्व-(८ । २ । ३०) षत्वे (८ । २ । ३६) भवतः ।

'न'। पदेऽन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासः। तेन वेतस-शब्दात् ड्मतुपि डिति टिलोपे अकार-लोपस्य स्थानिवत्त्वात् सत्वं न भवति। न ह्ययं पदेऽन्तो ड्मतुपोऽपदत्वात् तद्विधौ स्थानिवदेव। कौस्त इत्यत्र तु स इति पदे कावित्यस्यान्तस्य विधिरिति न स्थानिवत्। स्त इति अस्तेस्तम्। सार्व्वधातु-कमपि दिति (१। २। ४) ङित्वे श्नसोरल्लोपः (६। ४। १११) स्थानिवन्न भवति। पदसंस्कारप्रयुक्तत्वा द्व्याकरणस्य स्त इत्यादिकं पदान्तरनिरपेक्ष्यमेव संस्क्रियते। ततश्चानादि-ष्टादच इति न सम्भवतीति न वाच्यम्। युष्मद्युपपद (१। ४। १०५) इति प्रणयनाद्वाक्य-संस्कार प्रयुक्तमप्यस्ति। द्विर्व्व-चनं नत्रादिति अनचिचेत्य (८। ४। ४७) तेन। वरे इति सप्तम्यन्तं सौत्रत्वादलुक्। केचित्तु ईकार-प्रश्लेषेण ईविधिं प्रति न स्थानिवत्। तथा आमलक्या फल मामलकं इत्यत्र ङीषो स्थानिवत्त्वात् यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपो न भवति। पटयतीतिवत् यद्बाधकं पौर्व्वापर्य्यं मित्याहुः। यायावर इति यातेः यङन्तात् यश्च यङ इति (३।२।१७६) वरचि कृते अत्र अतोलोप (६।४।४८) इति अल्लोपे स्थानिवत्। आतो लोपः (६।४।६४) स्यादिति अवचि दीङो युडचिक्ङि-तोत्यतो (६। ४। ६३) ऽचीत्यनुवर्त्तते। अतोऽकारे अवय-वेऽपि क्ङिति आतो लोपः स्यात्। ननु सामान्यातिदेशे विशेषा-दतिदेशा दार्द्धधातुकत्वं अजादित्वं विशेषो कथ मवयवे स्यात्ताम्?

उच्यते, इदमेव वरे पदं ज्ञापकं, क्वचिद्विशेषोऽप्यतिदिश्यत इति, तेन प्रावधिष्टेत्यत्र अ ङ् हन् सम्बन्धादात्मनेपदं स्यादेव। समुदाय-कार्य्यं अवयवे चेति अतोऽङ्गत्वमस्त्येव। नेड्वशि कृती (७।२।८) तीट् निषेधः। 'स्वरदीर्घेति' वक्ष्यमाणत्वादल्लोप-मुल्लङ्घ्याह 'सवर्णविधाविति'। 'शिण्ढीत्यादि' शिष्लृ विस-रणे, पिष्लृ संचूर्णने, लोट् सिप् तस्य हिः। श्नम् हेर्धिः (६।४।१०१) ष्टुत्वं (८।४।४१) झलां जश् झशीति (८।४।५३) षकारस्य डकारः। श्नसोरल्लोपः (६।४।१११) नश्च (८।३।२४) त्यनुस्वारः, अत्रापि न स्थानिवत्त्वं अनु-स्वारग्रहणात्, स्थानिवत्त्वनिषेधात् परसवर्णो णकारः। न चादि-ष्टादचः पूर्व्वत्वमिति वाच्यम् * ? स्थानि-नकारस्यानादिष्टाजपेक्ष पूर्व्वत्वस्य स्थानिवद्भावेनाश्रयणात्। परसवर्ण निर्मुक्त अनुस्वार विधि माह 'शिंषन्तीति'। अन्यथा नान्तरीयकत्वात् † पर-सवर्ण-विधौ स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्ध अनुस्वार विधावपि सम्भा-व्येत। दीर्घो वक्ष्यत इति जश्विधिमाह। श्नाभ्यस्तयो रात इति (६।४।११२) आकारलोपः। 'धत्त' इति। धाञो लट् शपः श्लुः द्विर्वचनं ह्रस्वः दधस्तथोश्चेति (८।२।३८) अभ्यासस्य धत्वं जश्त्वमिति प्रकृति धकारस्य झलाञ्जश्झशीति

* षकारस्य इत्यर्थः इति टिप्पणी।

† अविनाभावित्वात् इत्यर्थः।

(८।४।५३)। 'जक्षतुरिति'। घदे लिङ्यन्यतरस्यामिति (२।४।४०) घस्लृ-उपधालोपः तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् घकारस्य चर्त्वं ककारः शासिवसीति (८।३।६०) षत्वं स्थानिवद्भावाद्धसो द्विर्वचनम्। अतः स्थानिवद्भावो निषिध्यत इति सर्व्वत्र वाक्यशेषः। 'प्रतिदीव्नेति'। युद्धिभचीत्यादिना (उः १६३) दिवेरौणादिकः कनिन् ततस्तृतीयैकवचनं तत्र भत्वे अल्लोपोऽन (६।४।१३४) इत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे दीर्घो न स्यात्। अतः स्थानिवत्त्वाभावे हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः स्यादेव। नचात्र न भकुर्छुरा मिति (८।२।७९) निषेध स्थानिवत्त्व-निषेध-सामर्थ्या द्दीर्घत्वमिति वाच्यम्। स्थानिवद्भावनिषेधस्य पिपतीरित्यत्र सप्रयोजनत्वात् क्विपि अतो लोपे इत्वे चास्थानिवत्त्वा द्रेफान्तस्य दीर्घत्वेन अर्थवत्त्वात तत्र र्व्वोरित्यनुवृत्तेः रेफवकारान्तस्य भस्य तद्दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते। 'कण्डूतिरिति, कण्ड्वादिभ्यो यक् (३।१।२७) ततः क्तिच् क्तौ च संज्ञायामिति (३।३।१७४) क्तिचि योऽतोऽकारलोप स्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाल्लोपो व्योरिति (६।१।६६) यलोपः। ननु लोलुव इत्यादावपि अल्लोपस्य (६।४।१३४) स्थानिवद्भावादेव गुणवृद्धी न भविष्यत इति किं न धातुलोप (१।१।४) इति सूत्रेण? नैवम्। तत्र हि यङोऽचिचेति (२।४।७४) विशेष विधानात् लुका अतोल्लोपो वाध्यते इति तत्रैवोक्तम्। "सर्व्वविधिभ्यो लुग्विधि र्व्वलवानिति"। 'यायावर' इत्यत्रनेका-

वगतेः कण्डूति रिति प्रपञ्चार्थोदाहरणान्तरम्। लोपः क्विमिति? लोपाजादेश इत्यवस्थः क्विलुगित्यादि वार्त्तिकं यद्यपि महावृत्तौ नास्ति तथापि मपर्य्यन्तस्ये (७। २। ९१) त्यत्र वामनवृत्तौ स्वीकृतं इति व्याचष्टे क्विश्च लुक्चेत्यादिकं वाक्यम्। एतच्च योगविभागादेव धार्य्यम्। यत्प्रणाल्याकारिणोऽनं येत्वीकारप्रश्लेषं नेच्छन्ति वरे इत्यत्र, ते आमलक्याः फलं विकारः आमलक मित्येतदर्थं योगविभागं कुर्व्वन्तीति। तदुपलक्षणं 'क्वौ लुप्त मिति'। अत्र द्वैतम्। यत् क्वौ लुप्तं तत् क्विनिबन्धकार्य्ये कर्त्तव्ये न स्थानिवत्। णिश्च णेरनिटीत्यनेन (६। ४। ५१) क्वावेव लुप्त। क्विनिबन्धे ऊठि कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति ऊऽ लोरिति एत्येधत्यूठ् स्विति (६। १। ८९) वृद्धिः। यदन्यत्र लुप्तं तदपि क्वि-निबन्धकार्य्ये कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति। देवमाचष्टे इति णिचि टिलोपेऽपि क्वावूठ् स्यादेव। दयूरिति धातुवृत्तौ, इयमेवैतत् सम्भवति। तथाप्याद्यं पक्षमाश्रित्य द्वितीयः पक्षो न व्याख्यात इत्यसर्व्वसम्मतत्वमस्य। लुक्कीत्यादि पूर्व्वं आमलक्या विकारः फलमिति नित्यं वृद्धेति मयट् (४। ३। १४४) तस्य फले लुगिति (४। ३। १६३) लुकि यस्येति चेति (६। ४। १४८) लोपो न भवतीति। यद्यपि स्त्री-प्रत्यये परे यः पूर्व्वः स लुप्त आसीत् तथापि "निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय" इति वचना द्गौरादिङीषो (४। १। ४१) निवृत्तौ लोपोऽपि स्खलित इत्येषोऽर्जितोऽकारः। अथवा उपजात-

निमित्तो प्युपसर्ग उपजनिष्यमाण-निमित्तेमापवादेन बाध्यत इति। यत्र तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुकः सम्भावना तत्र पूर्व्वमपि यस्येतिचेति (६।४।१४८) लोपो न भवतीति उक्त मन्यत्र। खोपधाच्छ (४।२।१४१) इति शैषिकः परिखाया अदूरभवः पारिखः अदूरभव श्चेत्यणि (४।२।७०) परिखा शब्दस्याकारलोपः। परिखस्येदं वृद्धादकेकान्तखोपधादिति (४।२।१४१) पारिखशब्दाच्छ इष्यते। स न प्राप्नोति खकारस्याऽलोऽन्त्यात् पूर्व्व (१।१।६५) इत्युपधासंज्ञायां तदाकार लोपस्य स्थानिवत्त्वे न स्यादिति उपधात्वे स्थानिवत्त्वं नेति। चङ्परनिर्ह्रासे (७।४।१) ह्रस्वस्य विधानम्। तत्र वादितवन्तं प्रयोजितवान् इति हेतुमन्ण्यन्तान्णिचि अवीवददिति रूपम्। 'पापक्तिरिति' पचे र्यङन्तात् क्तिच् क्तिन्नावादिभ्य (३।३।९४ वा) इति वा। एवं पाक्ति-याष्टी इति ण्यन्तात् कुत्वं चोः कुरिति (८।२।३०) षत्वं व्रश्चभ्रस्जेति (८।२।३६) तयो र्झलो झलीत्यतो (८।२।२६) झलीत्यनुवृत्तः। अत्रापि सूत्रे विधिशब्दो भावसाधनः कर्म्मसाधनश्च तन्त्रेणानुवृत्त्या उपात्तः तेन यथागमतया मुहुश्यावसरः।

द्विर्व्वचनेऽचि ॥ ५९ ॥

द्विर्व्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिरूपेण भवति। क्वचिद्द्विर्व्वचन एव कर्त्तव्ये। कृते द्वि-

र्व्वचने पुनरादेश रूपं नटवद्भवतीति । पपतुः पपुः, जघ्नतुः जघ्नुः । अतो लोपस्य (६ । ४ । ४८) गमहनेत्युपधालोपस्य च स्थानिवत्त्वादेकाचो द्विर्व्वचनं सिद्ध्यति । निनाय लुलाव, आयावोः स्थानिवत्त्वात् नेलौ शब्दौ द्विरुच्येते । अचि किम् ? जेघ्रीयते, यङोत्वं न स्थानिवत् । उक्तः स्थानिवद्भावः ।

'द्वि' । कार्य्यस्य प्राधान्यात् प्रकरणं कार्य्यातिदेशार्थम् । इदन्तु रूपातिदेशार्थं मज्ग्रहणात् । कार्य्यातिदेशेहि जेघ्रीयत इति ईत्व (७ । ४ । ३१) कृतेऽपि द्विर्व्वचनं भवेदेव, रूपातिदेशेहि घ्रा-रूपेण यथा न द्विर्व्वचनं स्यात् तदर्थमतोऽत्र क्रियत इति । रूपातिदेशस्य ज्ञापकमिदमेव । द्विर्व्वचने कर्त्तव्ये सति अचि परतो योऽजादेशः स स्थानिरूपः स्यात् । एवञ्च दिवेः सनि दुद्यूषतीयत्र यणादेशस्य स्थानिवद्भावेन द्विर्व्वचने अभ्यासे उकार श्रवणं नस्यात् । * तस्मात् प्रत्यासत्त्या द्विर्व्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिरूपेणावतिष्ठते इति व्याख्येयम् । एवमपि गौद इत्यादौ चरितार्थं आतो लोपः पपतुरित्यादौ न स्यात्, द्विर्व्वचन निमित्तेऽचि प्राप्नुवन् अजादेशः स्थानिरूपेणावतिष्ठते इति व्याख्यानादतो जिघ्रासते अचि ?